

ŞER'İYE SİCİLLERİNE GÖRE BURSA'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (1656-1658)

M. Asım YEDİYILDIZ

GİRİŞ

Bugün yabancı ülkelerde olduğu gibi, ülkemizde de şehir tarihi üzerinde çalışmalar gittikçe büyük bir önem kazanmaktadır. Ülkemizde bu sahada yapılan araştırmalar yeterli olmadığı gibi konu olarak seçtiğimiz Bursa hakkında da şimdiye kadar pek az çalışma yapılmıştır. Bunlardan en değerlisi Haim Gerber'in doktora tezi olarak hazırladığı "Economy and Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700." adlı eseridir. Ancak bu eserde ele alınan konular yeterli derecede işlenmediği gibi, sosyal ve ekonomik hayatı ilgilendiren birçok konuya da yer verilmemiştir. Ayrıca inceleme dönemimizi teşkil eden XVII. yüzyılın ikinci yarısıyla ilgili bir başka çalışma da yapılmamıştır. Öte yandan bu tür çalışmalar bugünkü kültürümüzün oluşumuna etki eden faktörlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Teknoloji alanında ülkelerin yarış halinde olması ve buna paralel olarak toplumun süratle değişmeye uğraması bu gibi çalışmaları daha da zorunlu hâle getirmektedir.

İşte bu çalışma da böyle bir zorunluluğun sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu tür bir çalışma yapılırken dayanacağı temel kaynak gruplarından birini de şüphesiz şer'îye sicilleri teşkil etmektedir. Gerçekten de bu siciller, Osmanlı toplumunun muhtelif yönlerini aydınlayabilecek zengin veriler ihtiva etmektedir. Biz de çalışmamızı şer'îye sicillerinden hareketle yapmayı uygun gördük. Ve bu amaçla Bursa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan B 130/345 ve B 132/347 no'lu iki şer'îye sicilini seçerek tahlil etmeye karar verdik. Yer yer mukayese yapabilmek için de diğer bazı defterlerden belgeler aldık.

Bir giriş dört bölümden oluşan çalışmamızın giriş bölümü kısaca defterlerin tanıtılmasına ayrıl-

mıştır. Birinci bölümde şehrin fiziki yapısı, ikinci bölümde sosyal hayat, üçüncü bölümde idarî hayat, dördüncü bölümde ise iktisadî hayat ele alınmış, son olarak da sonuç ve kaynakçaya yer verilmiştir.

Bu araştırmanın esas kaynağını Bursa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan B 130/345 ve B 132/347 numaralı defterler teşkil etmektedir. Bu iki defter 1066/1655-1069/1658 tarihleri arasında düzenlenmiş olup toplam 1227 belgeyi ihtiva etmektedir.

Dipnotlarda büyük harfle A olarak gösterilen B 130/345 numaralı defter 40x16 cm. ebadında olup 296 sahife, diğer defter ise büyük harfle B olarak gösterilmiş olup 40.5x15 cm. ebadında ve 78 sahifedir.

B 130/345 numaralı defter 93. varanın "b" yüzünden itibaren ters döndürülüp diğer başından yazılmaya devam edilmiştir. Bu kısımda genellikle fermanlar ve mektuplar yer almaktadır. Bu defterde 8b/2 ve 67a/2 nolu kayıtlar iptal edilmiş ve 69a, 136b, 148a nolu sayfeler boş bırakılmıştır. Her iki defter de deri ciltli olup üzerleri renkli kâğıtla kaplanmıştır.

Bu iki defterin dışında bazı mukayeseler yapabilmek için dipnotlarında, karşılarındaki harflerle gösterilmiş olan ve aşağıda numaraları verilen sicillerden de istifade edilmiştir:

Defter No:

- B 131/346 ^C
- B 74/275 ^D
- B 45/239 ^E
- B 35/229 ^F
- B 44/238 ^G
- B 107/321 ^H

- B 63/259^I
 B 66/266^K
 B 53/247^M
 B 107/321^N
 B103/316°
 B 148/364^Ö
 B 119/333^P
 B 61/256^R
 B 175/391^{S (1)}

Araştırmamız sırasında o döneme ait seyahat eserlerine de bakılmaya çalışılmıştır. Bunlar arasında Evliya Çelebi ve Jean Thévenot'un seyahatnameleri sayılabilir. Bunlara ilâveten şüphesiz, konumuzla doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan modern araştırmalardan da istifade edilmiştir.^{1a}

BURSA'NIN FİZİKİ YAPISI:

Uludağ'ın kuzey-batı eteğindeki sahil dağlarının Marmara Denizi'nden ayırdığı bir ovanın güney kenarında, deniz seviyesinden 300 m. yükseklikte meyilli bir zeminde ve Gökdere ile Nilüfer nehri arasında kurulmuş olan Bursa, tarihî ve tabii zenginlikleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun en muhteşem şehirlerinden birisidir.

Nemli bir iklime ve bol su kaynaklarına sahip olan bu şehir, zeytin, dut ağaçları ve bağlarla kaplı bir bitki örtüsüne sahiptir.²

Şehrin bugünkü adı, kendisine ilk çağlarda verilen Prusa isminin Türk şivesine uydurulmuş şeklidir. Prusa'nın Bthynia krallarından Prusias (M.Ö.VI. asır) zamanında tesis edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Hatta ona bu devirde, mevcut diğer Prusa'lardan ayırmak için "*Prusa ad Olympum*" adı verilmiştir. Nihayet, Bursa'nın M.Ö. II. asır sonlarında II. Prusias'a iltica eden Annibal'in teşebbüsü ile kurulduğu da rivâyetler arasındadır.

Bursa, daha sonra sırasıyla Roma ve Bizans hâkimiyeti altına girmiş ve bu dönemlerde daima İznik ve Edincik arasında ikinci derecede bir öneme sahip olmuştur. Sonra, Süleyman Şah zamanında, Selçuklular ile Bizanslılar arasında el değiştiren Bursa, nihayet Orhan Gazi tarafından 726/1326'da fethedilerek Osmanlı pâyitahtı haline getirilmiştir. Fetihden sonra ülkenin her tarafından ve hatta Horasan'dan gelen şeyhler, ahîler ve Türk oymaklarıyla Türkleşip İslâmlaşan Bursa, XIV. asır sonunda Anadolü'nün en büyük şehirleri arasında yerini aldı.³

XV. ve XVI. yüzyıllarda Bursa, Avrupa ile Orta Asya ve Hindistan ile Arabistan arasında ticareti yapılan malların el değiştirdiği bir durak ve ipekli sanâyiin son derece gelişmiş bir merkezi durumuna gelmişti. Doğu'dan baharat ve kahve ithal eden Bursa, bunun karşılığında ipek, demir eşya, deri ve kereste ihraç ediyordu.⁴

Edirne'nin başkent olmasıyla Bursa ikinci dereceye düştü.⁵ XVI.asrın ilk yıllarında başlayan Celâli isyanlarının IV.Mehmed (1648-1687) dönemine kadar devam etmesi, dış konjonktür şartlarının olumsuz etkileri, fiyat artışlarının meydana getirdiği mali bunalım, imparatorluğun genelinde olduğu gibi Bursa'nın da her bakımdan gerilemesine sebep oldu.⁶

Cografî konumunu ve tarihîni kısaca belirtmeye çalıştığımız Bursa'nın, acaba inceleyeceğimiz dönemdeki fizikî yapısı nasıldı? Şimdi, asıl kaynağımızı teşkil eden Şer'iye sicillerindeki verilerden hareketle bu soruya cevap arayacağız.

Bilindiği gibi Osmanlı şehri, eski Türk ve İslâm şehirlerinin bir sentezi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷ Şehir tarihî araştırmacılarına göre İslâm şehrinin üç temel unsuru olan cami, pazar ve hamamla, Orta Asya Türk şehrinin unsurları olan iç kale, şehristan ve ribat'ın yerlerini⁸ Osmanlı şehrinde Ulu cami "*cum'a camii*" ve bedesten almıştır.⁹ Bir Müslüman-Türk şehri olan Bursa'nın temel fizikî unsurları ise,kale,cami, hamam, pazar ve bedestendir.

Şimdi Bursa'nın bu temel fizikî unsurlarını defterlerin imkan verdiği ölçüde detaylı olarak anlatmaya çalışalım.

1. Kaleleri:

Bursa fethedilmeden evvel asıl şehri, eski kale teşkil ediyordu. Kalenin incelediğimiz dönemdeki durumuyla ilgili bilgilerimiz Türk seyyahı Evliya Çelebi ve Fransız seyyahı Jean Thévenot'ya dayanmaktadır.

Kalenin ne zaman yapıldığının bilinmediğini söyleyen Evliya Çelebi, kaleyi şöyle tasvir etmektedir: "*Kalenin esası yalçın kaya üzerine kurulmuş şekli murabba'dan (kareden) uzuncadır. Tûlânisi (uzunluğu) şarktan garbedir (doğudan batıyadır). Şimal (kuzey) ve yıldız cânibi bûca (aktarma) olduğu gibi altıda uçurumdur. Üç tarafında asla hendek yoktur. Pınarbaşı, Değirmenler mahallesi, Leben mahallesi tarafları amik (derin) hendedir. Mürûru eyyâm ile (zaman geçtikçe) hendedeki imar edilmemiştir ... Şakîler muhasara iderek hendeklerini tûrab*

1. Sicillere ait referanslar verilirken her defter büyük bir harf ile gösterilmiş ve her kayıt, varak ve belge numarasına göre verilmiştir. Bir dipnotta aynı defterin birden fazla belgesine atıf yapıldığı zaman defter numarası tekrar edilmeksizin sadece varak ve belge numaraları noktalı virgül ile ayrılarak gösterilmiştir.

1a. Bu araştırmanın gerçekleşmesinde yardımlarını esirgemeyen Prof.Dr.Ö.İzgi'ye, Prof.Dr.B.Yediyıldız'a, Yrd.Doç.Dr.H.Algüle, Yrd.Doç.Dr.O.Çetin'e, Araş.Gör.M.Hızlı'ya ve Müze Müdürü S. Kültüke teşekkürü bir borç bilirim.

2. Darkot, 1970:807-808; Üngör, 1959:129.

3. Yınanç, 1970: 810.

4. Shaw-Kural, 1983: 223.

5. İnalcık, 1951: 657; Yınanç, 1970: 813.

6. Kuban, 1968: 54-55.

7. Kuban, 1968: 54-55.

8. Ergenç, 1980: 105.

9. Tankud, 1973: 778.

(toprak) ile doldurmuşlardır. Kalenin ... cirmî (çevresi) onbin adımdır. Altıbin bedeni, altmış-yedi kalesi ve beş kapusu vardır. Cenub (güney) tarafına açılanları Pınarbaşı, zindan kapılarıdır. Garbe (batıya) açılanları Kaplıca, balık pazarı kapılarıdır ...¹⁰.

1655-1656'da Bursa'yı gezen Fransız seyyahı J.Thévenot da şehrin yarım fersahtan daha uzun olduğunu, etrafında surlar bulunmadığını belirterek kale hakkında şunları yazmaktadır: "Şehrin ortasında küçük bir tepe üzerinde hemen hemen şehrin diğer büyüklüğünde bir kale vardır. Duvarlarla çevrilmiştir ve burada herhangi bir hiristiyanın oturmasına izin verilmemektedir. Bu kale müstahkemdir ve şehrin her tarafından görülebildiği bir burcu vardır. Bu kale içinde Osmanlıların ilk sultanlarının sarayları bulunuyordu. Fakat şimdi tamamen tahrip olmuştur"¹¹.

Kalenin sağlanlığı konusunda J.Thévenot'nun gözlemlerini mahkeme sicillerindeki kayıtlar da doğrulamaktadır. Nitekim Abaza Hasan Bursa'ya geldiğinde, kendisini destekleyenler arasında Ulu camii imamının da bulunduğu bazı imam ve hatipler, kalenin muhafazasıyla görevli mütesellimden kalenin kapılarını açmasını istemişler, açılmadığı takdirde kale halkının kadın ve çocuklarının Abaza Hasan tarafından esir edileceği tehdidi savırmışlardır¹². Bu olaydan, kalenin müstahkem olduğu ve isyancıların taarruzlarından korunmak için sağlam tutulduğu sonucu çıkarılabilir.

Asıl şehri meydana getiren kalenin dahilinde en az onbeş mahalle olduğu anlaşılmaktadır ki, incelenen sicillerde bunlardan adı geçenler şunlardır: Manastır, Ortapazar (Tefsirhan), Veled-i Halvâyi, Veled-i Yaniç, Alâüddin Bey, Sa'di Fakih, İsa Bey, Darphâne, Yerkapı, Zindankapı, Tekke Mescid, Molla Gürânî, Şeyh Paşa Hisar, Cami-i Kal'a. Halbuki Evliya Çelebi'ye göre Hisar içinde yedi mahalle vardır¹³.

Yukarıda bahsettiğimiz ve asıl hisarı teşkil eden kaleden başka bir kaleden daha bahsedilmektedir ki, Orhan Gazî tarafından yaptırılan bu kalenin şehrin genişlemesiyle yıkıldığı ve taşlarının Ulucamii inşaatında kullanıldığı bilinmektedir¹⁴.

Öte yandan Evliya Çelebi "Aşağı kale" denilen bir başka kalenin daha olduğunu bildirmektedir¹⁵. 1607'de Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan, Cennetoğlu gibi eşkiyaların şehre zarar vermesi üzerine, Tatarlar köprüsünden Şehreküstü'ye, oradan Yeşil, Setbaşı ve diğer mahalleler ile çarşıları da kuşatacak şekilde şehrin üç tarafını çevreleyen bu kalenin en meşhur kapıları Tatarlar, Hasan Paşa ve Filâdar kapılarıdır¹⁶. Kalenin varlığının bir başka delili de, doğu tarafındaki Tatarlar Kapısı'nın Ali adındaki zatın ölmesiyle boşalan bevvablığına yevmî bir akçeyle Mustafa adında birinin kapıcı tayin edildiğine dair sicil kayıdır¹⁷. Görüldüğü gibi Tatarlar kapısının bu kaleye ait olduğuna hiç şüphe yoktur.

2- Mahalleler ve Yerleşim Durumu:

Şehir tarihçileri, Osmanlı şehrinin sosyal ve fiziki bir birimi olan mahalleyi, birbirlerini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu ve sosyal dayanışma içinde bulunan kişilerden müteşekkil bir topluluğun yaşadığı yer olarak tanımlamışlardır¹⁸.

Diğer İslâm ve Osmanlı şehirlerindeki mahallelere ayrılma özelliğinin Bursa için de geçerli olduğu görülmektedir. Mahalle kapılarıyla birbirinden ayrıldığı anlaşılan Bursa mahallelerinin sayısı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bu konuda yapılan araştırmaların sonucuyla bizim bulduğumuz rakam arasında büyük bir farklılık görülmektedir. Nitekim Neşet Köseoğlu'nun XV ve XVI. asrın kadî sicillerine göre hazırladığı **Tarihte Bursa Mahalleleri** adlı eserinde 274 mahalle ismi geçmesine karşılık¹⁹ incelediğimiz defterlerde 154 mahalle ismine rastlanmıştır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde ise bu rakam 200'dür²⁰.

Bu mahallelerden çoğunun genellikle XIV. asırda kurulmuş olduğu söylenebilir. Çünkü bunlardan bazısı, kurucuları olduğunu tahmin ettiğimiz Molla Fenârî, Molla Gürânî, Hoca Yunus, Ali Paşa, Ahmet Paşa ve İvaz Paşa gibi XIV. yüzyıl devlet ve din adamlarının adlarını taşımaktadır.

Diğer taraftan mahalle adları, kuruluşları hakkında da bize önemli bilgiler vermektedir. Gerçekten de bu mahallelerden bazısı bir mescid etrafında kurulmasından dolayı onun adını alırken, bazısının da kurucuları olan devlet, din ve ilim adamlarının adlarıyla anıldıkları görülmektedir. Bunun yanında başka faktörlere dayalı olarak adlandırılan mahalleler de vardır. Nitekim, aşağıda Tablo I'de de görüleceği üzere, mahalle adlarının %26.48'ini, Abdal Mehmed, Azeb Bey, Arap Mehmed ve Ahmed Dâî gibi şahıs adları; %28.73'ünü Kara Şeyh, Hoca Yunus, Yeşil İmare, Alaca Mescid, Câmî-i Kebir, Bayram Yeri ve Tefsirhân gibi şeyh, hoca sıfatlarını taşıyan kimseler ile, camii, mescid gibi mabed ve dinî bayramların icra edildiği yer adları veya İğnecizâde, Nalbantzâde gibi mesleklerine nisbetle isimlendirilen kişi adları; %13.83'ünü coğrafi isimler; %3.47'sini Arablar ve Yahudiler gibi etnik menşeli isimler teşkil etmektedir. %9.43'ünün adı ise başka sebeplere dayanmaktadır²¹.

10. Evliya Çelebi, 1314: 8.
11. Thévenot, 1978: 211-212.
12. B 23a/1: Abaza Hasan İsyan ettiği sırada Halep Lîvasının sancak beyidir. Shaw, 1983:290.
13. A 36a/3; Evliya Çelebi, 1314.
14. Kepecioğlu; III, 36.
15. Evliya Çelebi, 1314: 11.
16. Kepecioğlu; III, 36. *
17. A 131a/4.
18. Ergenç, 1980:104.
19. Köseoğlu, 1946.
20. Evliya Çelebi, 1314: 11.
21. Tablo I'e bakınız.

TABLO 1
BURSA MAHALLE İSİMLERİ

Şeyh, seyyid vb. ünvan alanlar	Hacı, hoca, molla vb.ünvan alanlar	Mescit, cami, tekke vb. yerlerin isimlerini alanlar	Coğraî yer isimleri
Baba Zâkir	el-Hac Pûş	Alaca Mescid	Çekirge
Kara Şeyh	Arap Mehmed	Cami-i Kale	Çeltik
Seyyidli	Karamânî	Cami-i Kebir	Çukur
Şeyh Paşa	Hoca Alizâde	Hisar Camii	Çınarlı
Şeyh Kızı	Hacı Baba	İmaret-i İsabey	Fenarlı
Şeyh Hamid	Hacı İskender	Namazgâh	Elmalık
Alacahırka	Hoca Yakub	Tekke Mescid	Elmas
Şeyh Konevî	Hacı İlyas	Tekke Cedid	Havuz
	Hoca Sevinç	Yeşil İmaret	İncirlice
	Hızır	Muradiye	Karaağaç
	Hoca Yunus	Bayram yeri	Kayabaşı
	Hacı Paşa	Tefsirhân	Kurşunlu
	Koca Nâib	Manastır	Kaygan
	Kocazâde		Meydancık
	Mecnun Dede		Maksem
	Şeker Hoca		Ortabağlar
	Hacılar		Pınarbaşı
	Üçkozlar		Setbaşı
	Tayyib Hoca		Zağferanlık
	Hoca Mis (?)		Çardak
	Molla Gûrânî		Bülbül
	Molla Fenârî		Demirkapı
	Cafer Hoca		Zindankapı
% 5.8	% 14.6	% 7.09	%13.5

TABLO 1

Şahıs ismi	Ticarî	Etnik Menşeli isimler	Diğer sebepler
Akbıyık	Atpazarı	Araplar	Altıparmak
Ahmed Paşa	Tuzpazarı	Tatarlar	Bilecik
Abdal Mehmed	Debbağlar	Yahudiler	Köseler
Azeb Bey	Habbaz Hamza	Çelebiler	Karakâdi
Ali Paşa	Hoşkadem Makramevî	Eşrefiler	Karamazak
Arab Mehmed	İğnecizâde		Sağrıci Sungur
Adanalizâde	Kasab Hüseyin		Şehreküstü
Alâüddin Bey	Kirişçi kızı		Fışkırık
Ahmed Dâî	Kiremitçi kızı		Avdancık
Bezcioglu	Kapucuzâde		Filboz
Bayezid Han	Kefen iğne		Şible
Bedreddin	Kazzazoglu		İncegizler
Çoban Bey	Mes'ud Makramevî		Kanberler
Çakır Ağa	Mantıcı		Kepezler
Çıkrıkçıoglu	Mücellidî		

Doğan Bey	Nalbantzâde		
Davud Efendi	Simkeş		
Dâye Hatun	Simitçi		
Duhter-i Şeref	Veled-i Harîr		
Abdullah Bey	Veled-i Mizan		
Elvan Bey	Yeni Bezzaz		
Emir Sultan	Halvai		
Ebu İshak	Yeni Pazar		
Ebu Şahme	İstabl-ı Bayezid		
Fazlı Paşa	Darphane		
Feyzullah	Canbazlar		
Hüdâvendigâr			
Hamza Bey			
Hasan Paşa			
Hayrettin Paşa			
İshak Paşa			
İbrahim Paşa			
İshak Şah			
İvaz Paşa			
Kurdoğlu			
Kız Yakub			
Kademerî			
Nasuh Paşa			
% 26.4	% 18.06	%3.22	%9.6

Küçük duvarlarla çevrilmiş olan mahalleler, genellikle şehrin merkezinde bulunan Bedesten ve Ulucami çevresinde teşekkül etmişlerdi. Bedesten ve çevresinde kümelenmiş hanlar ticaretin yoğunlaştığı yerlerdi. Yerleşim birimlerinden ayrılmış olan bu ticarî mekanlardan başka ikâmet alanları içerisinde yer alan kahvehâne ve karhâne gibi bazı iş yerlerine de rastlanılmaktadır²². Öte yandan diğer Osmanlı şehirlerinde de olduğu gibi²³ farklı din mensupları ayrı mahallelerde oturmakla birlikte, birlikte oturdukları mahalleler de mevcuttu. Nitekim Ahmed Paşa, Ali Paşa, Cafer Hoca, Gâzi Hüdâvendigâr, Hayreddin Paşa gibi mahallelerin sakinleri müslüman olmasına karşılık Yahudiler mahallesinde sadece Yahudiler, Karamânî, Kaya-başı, Demirkapı, Alaca Hırka, İshak Paşa, Halvâî, Veled-i Harrat, Mantıcı, Setbaşı, Balık Pazarı, Kaygan, Yahşi Bey ve Kara Ağaç mahallelerinde müslim ve gayr-i müslim ortak olarak ikâmet ediyorlardı²⁴. Evliya Çelebi'ye göre sadece aşağı şehirde 176 müslüman, 7 ermeni, 9 rum, 6 yahudî, 1 kıbtî ve 1 miskînler mahallesi vardı²⁵.

3-Dînî ve Sosyal Yapılar:

Bursa, Osmanlı şehirleri arasında cami ve mescidlerinin çokluğu ve güzelliği ile hayranlık

uyandıran şehirlerden biridir. Şehrin en büyük camilerini teşkil eden ve Selâtin camileri de denen Orhan Gazî, Yıldırım, Ulucami, Hüdâvendigâr, Murâdiye ve Yeşil camileri bütün heybetleriyle şehri süslemekte ve fonksiyonlarını icra etmektedirler.

Hemen hemen her mahallesinde bir cami veya mescid olan Bursa'nın Evliya Çelebi'ye göre 1040²⁶ J.Thévénôt'a göre ise 200²⁷ cami ve mescidi bulunmaktaydı. Tahlil ettiğimiz defterlerde ise bunlardan sadece 57 tanesinin ismi geçmektedir²⁸. Bu rakamların doğruluk derecesi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değil ise de, yukarıda ifade edildiği üzere mahalle sayısı nazarı dikkate alındığında J.Thévénôt'nun verdiği rakamın daha doğru olduğu söylenebilir.

22. B 1a/3.

23. Mantran, 1986: 1,41.

24. A 59b/3; 61bb/1; 44b/2,3; 88b/2; 68a/4; 73b/1; 37a/2.

25. Evliya Çelebi, 1314 : 11 26. Evliya Çelebi, 1314 :12.

27. Thévénôt, 1978: 211.

28. Bu cami ve mescidlerin dağılımı için bk. Harita I. 8 tanesinin yeri haritada gösterilememiştir.

TABLO II
CAMI VE MESCİDLER

Şahıs adı	Mahalle adı	Diğer sebepler
Hüdâvendigâr	Setbaşı	Dinlendi
Emir Sultan	Simkeş	
Sultan Orhan	Kaygan	
Ali Paşa	At Pazarı	
Hasan Efendi	Tahtalı (Sivasiler)	
Umur Bey	Baba Zâkir	
Ramazan Çelebi	Enarlı	
Çelebizâde Mehmed Efendi	Tekke	
Adanalızâde	İğnecizâde	
Bedruddin	Veled-i Harat	
Ebu İshak	Karamazak	
Timurtaş	Tatarlar	
Gülçiçek Hatun	Yerkapu	
İnebey	Yeni Pazar	
Gökderelizâde	Kara Şeyh	
Cafer	Manastır	
Ahmet Paşa	Kademerî	
Hacı Yakub	Dâye Hatun	
Seyyid Mehmed el-Buhârî	Veled-i Harîr	
Hoca Mis (?)	Fışkırık	
Hoca Efendi	Kazzazoğlu	
Bayezid Paşa	Tefsirhan	
Yarı Bey (?)	Maksem	
Abdal Mehmed	Yeni Bezzaz	
Sultan Mehmed	Nalbantzâde	
Kirişçi Kızı	Simitçi	
Abdülmu'min	Alaca Mescid	
Sinan Bey		
Birader Efendi		
% 50.75	% 47.25	% 1.75

Tablo II'de de görüleceği gibi, defterlerde adı geçen 57 tane cami ve mescitten %50.75'i kurucularının, % 47.25'i bulunduğu mahalle veya bölgenin adını taşımaktadır. % 1.75'inin isminin menşei ise başka sebeblere dayanmaktadır. Bu sonuç da gösteriyor ki, cami ve mescidlerin yarısından fazlası, daha mahalleler teşekkül etmeden önce varlık sahibi devlet, din ve ilim adamları tarafından yaptırılmış olup mahalleler daha sonra bunların etrafında kurulmuş olmalıdırlar. %47.25'inin ise mevcut bir mahallenin ihtiyacına binâen tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Şehirdeki abidevi camilerin yanlarında halka önemli sosyal hizmetler sunduğu görülen imâretler, onların yanında da eğitim-öğretim hizmetleri gören medreseler ve mektepler yer alıyordu. Fakir halkın, medrese öğrencilerinin ve öğretim elemanlarının, muhtelif sebeplerle şehre gelen yolcuların bedava olarak yemek ihtiyacını karşılayan Bursa imâretlerinin en önemlileri sultanlar tarafından yaptırılmış olan Orhan Gazî, Murâd-ı Hüdâvendigâr, Yıldırım Bayazîd ve Sultan Mehmed Çelebi imâretleridir.²⁹

Daha kuruluş döneminden itibaren İmparatorluğun en önemli ilim merkezlerinden biri olan Bursa'da çoğu sultanlar tarafından yaptırılan medreselerden incelediğimiz defterlerde 21 tanesinin adı geçmektedir.³⁰ Şehrin hakim noktalarında kurulan bu medreseler hemen her tarafına yayılmışlardır. Bunların en önemlileri yine sultanlar tarafından yaptırılan camilerin yanında bir külliye bütünlüğü içinde yer almaktadırlar. Şehrin doğu hududunu belirleyen Yıldırım külliyesi ile batı hududunu sınırlandıran Hüdâvendigâr külliyesi ve bu ikisi arasında kalan Orhan Gazî ve Yeşil külliyesi içinde yer alan medreseler, bugün ya harab olmuş vaziyette ya da amaçları dışında kullanılmaktadır. Öte yandan müslüman çocukların ilk dinî bilgileri aldıkları yerler olarak gördüğümüz mektep ve muallimhâneler de şehrin fiziki unsurunu oluşturan öğelerden birisidir. Daha çok mahallelere yayılmış olan bu sıbyan mektepleri hemen camilerin yanlarında inşa edilmişlerdir. İncelediğimiz defter-

29. İmâretlerin şehirdeki dağılımı için bk. Harita I.

30. Harita I'e bakınız.

lerde altı tanesinin ismini tesbit ettiğimiz bu müesseseler genellikle kurucularının adlarını taşımaktadır³¹.

Şehrin fizikî yapısını oluşturan dinî yapı gruplarından birisi de zâviye ve tekkelerdir. Fonksiyonlarına ileride değineceğimiz bu kuruluşlardan yalnızca sekiz tanesinin ismi tespit edilmiştir: Mevlevîhâne, Mîr-i Budelâ zâviyesi, Erzincânî tekkesi, Şeyh Yakup Efendi zâviyesi, Bahri Dede zâviyesi, Şeyh Kasım Subaşı zâviyesi, Güreşçiler tekkesi ve Yoğurtlu Dede tekkesi³².

Nihayet bu kategoride bahsedebileceğimiz dinî yapılardan bir diğeri de türbelerdir. Genellikle sultan, sultan eşleri ve şehzâdelerle büyük ilim, din ve devlet adamlarına ait olan bu anıt mezarlar şehri süsleyen unsurlardan biridir. Çelebi Sultan Mehmed'e ait Yeşil türbesi aynı zamanda çinileri itibarıyla devrin teknolojik durumunu da gözler önüne sermektedir. Dün güçleri, adâletleri, ilimleri ve manevî şahsiyetleri karşısında bir dünyanın boyun eğdiği bu insanların türbeleri bugün bile ziyaret edenlerin saygıyla eğilmeden geçemeyeceği yerler olarak hayatîyetlerini devam ettirmektedirler. Bugün çoğu ayakta olan bu türbelerden defterlerde adı geçenler Gazî Timurtaş, Emir Sultan ve Şirin Hatun türbeleridir³³.

4- Zenaat ve Ticaret Yerleri:

Diğer Osmanlı şehirlerinden Ankara, Konya ve Sivas'ta olduğu gibi³⁴ Bursa'da da şehrin merkezini bedesten oluşturmakta ve bedestene açılan sokaklardan her birinde değişik esnafa ait dükkanlar yer almaktaydı. Her meslek grubunun yerleştiği sokak o esnaf grubunun adıyla anılıyordu: Terekeçiler ve Lüleçiler çarşısı gibi...

Bedesten'in hemen güneyindeki cadde üzerinde "*sûk-i sultânî*" de denilen Uzunçarşı bulunuyordu. Muhtelif sebeplerle malları beytül-mâle kalan kimselerin eşyaları, bu çarşıda müzâyede usulüyle satılırdı. Uzunçarşının güney ve kuzeyinde ve Bedesten'in çevresinde her birinde belirli malların satıldığı hanlar vardı. Hareketli birer ticaret merkezi olan bu hanlardan defterlerimizde adı geçenler Kaplı Kaya, Han-ı Cedid, Pirinç Hanı, Yoğurt hanı, Emir Hanı, Aksu hanı, Mahmud Paşa Hanı, Tuz hanı, Kiremitçi hanı ve Simkeş hanıdır³⁵.

Şehrin diğer fizikî yapı unsurlarından birisi de hamamlardır. Diğer Osmanlı şehirlerine nisbetle bu yönden de çok şanslı olan Bursa'nın Çekirce kaplıcaları meşhur olup bugün dahi bunların çoğu hizmet vermektedir. Aralarında hem kadınlar hem de erkeklere mahsus olan bu hamamlardan defterlerimizde adı geçen Şengül Hamamı, Kiremitçi hamamı, Akça Hamamı (Bekâr Hamamı) ve Yeni Kaplıca hamamları bir harita üzerinde gösterilmiştir³⁶.

Burada belirtilmesi gereken ticaret alanlarından birisi de pazarlar olup bir kısmı sürekli faa-

liyet gösterirken bazıları belirli günlerde kurulan geçici pazarlar niteliğindeydi. Meselâ Tuz pazarı At pazarı, Tavuk pazarı gibi devamlı pazarlar yanında sadece cumartesi günleri kurulan Cumartesi pazarı vardı.

Bedesten, Uzunçarşı ve Hanlar şehrin merkezinde yer alırken debbaghâneler şehre koku yayılmaması için Yeni Kaplıca'nın kuzey-doğusunda şehrin varoşunda bulunuyordu.

Bursa'nın fizikî yapısını tasvir ederken, mesken olarak kullanılan menzillerle hükümdarın sarayından da bahsetmek gerekir.

Kale içindeki, sultanların ikâmetine tahsis edilen saray, Thévenot'un belirttiğine göre oturulamayacak bir durumda idi³⁷. B.132/347 numaralı defterde geçen bir belge de³⁸ Thévenot'un bu gözlemini doğrulamaktadır. Belgede ifade edildiğine göre, eşkiyayı takip etmek düşüncesiyle Bursa'ya gelecek olan IV. Mehmed'in ikameti için yeniden bir saray inşasına başlanılmış ve Harem Kapısı tarafından Selçuk Hatun vakfına ait 13 oda bu amaçla istimlak edilmişti. Şayet eski saray oturulabilecek durumda olsaydı, yeni bir sarayın yapılmasına teşebbüs edilmezdi. Ancak bu yeni sarayın nerede yapıldığını tespit edemedik.

Şehrin evlerine gelince, belgelerden genellikle iki katlı olarak inşa edildiği anlaşılan bu evlerin ahşap oldukları ve bahçe duvarlarıyla çevrildikleri görülmektedir. Evlerin inşasında ocak için tuğla, çatı örtüsü için kiremit, döşeme için tahta, pencereler için demir ve bahçe duvarları için de taş gibi inşaat malzemeleri kullanılmıştır³⁹.

XVII. yüzyıl Bursa evlerinde genellikle şu bölümler bulunmaktaydı: Mutfak, beyt-i süflâ (alt kat odası), beyt-i ülyâ (üst kat), fırın, serdâb (zîr-i zemin, bodrum kat), sofa, kenif (tuvalet), selâmlık veya bekârthane, ambar veya kiler, çardak, sundurma ve bazi evlerde kârthane denilen imâlat atölyeleri⁴⁰.

Evlerin bölümleri sahiplerinin ekonomik ve sosyal durumlarına göre değişiklik arz etmekteydi. Bu evlerin birçoğunun önünde bahçe ve içinde meyveli ve meyvesiz ağaçlar bulunmaktaydı. Evlerin bahçelerinde genellikle havuz (hâbiye-i mâ-i câri) veya bir su kuyusu da mevcuttu. Bu evlerden bazılarının yanında ahır ve samanlık yer alıyordu⁴¹.

31. Harita I'e bakınız.

32. Harita II'e bakınız.

33. Harita III'e bakınız.

34. Ergenç, 1980: 106; Demirel, 1987: 24.

35. Harita IV'e bakınız.

36. Harita I'e bakınız.

37. Thévenot, 1978: 211-212.

38. B 65/1. Selçuk Hatun Vakfına ait olan bu odaların günlük kiraları 15 akçe idi.

39. A 42a/2.

40. A 22a/2; 63b/2; 30a/3; 40b/3; 70a/4; 70b/2; 85b/5; 5a/1.

41. A 42a/2; 56b/2; B 21b/1; 25b/4; 36a/3.

Yukarıda zikrettiklerimizin dışında Bursa'da mesken türlerinden birini de menziller teşkil ediyordu. Dâhiliye ve hâriciye olmak üzere iki bölümü bulunan bu evlerin iç kısmında iki beyt-i süflâ, bir beyt-i ulyâ, gurfe (oda), sofa, hâbiye-i mâ-i câri vardı. Çevresi ağaçlarla kaplıydı. Dış kısmında ise bir beyt-i ulyâ, bir ahır ve fırın mevcuttu⁴². Bu tip menzil veya konakların dâhiliyesinde bazen cihannümâ denilen bir beyt-i ulyâ, bir oda, hamam ve kütüphane yer alıyordu⁴³.

Defterlerimizde yer alan menzil satışlarına dair kayıtlardan anlaşıldığına göre, mahalle arasındaki sokaklar dardı. Bunların bir ucu kapalı olduğu için çıkmaz sokak niteliğindeydi. Bu sebeple "tarik-i has" diye adlandırılan bu sokaklar kaldırım taşları ile döşeliydi⁴⁴.

Şehirde şuurlu bir imar plânının uygulanmadığı anlaşıyor. Evlerin, damlarından akan suyun birbirlerinin temeline zarar verecek derecede iç içe yapılmaları bazen şikâyetlere sebep olmaktaydı⁴⁵.

Son olarak şehrin fiziki tasvirini bitirmeden önce, Bursa'nın çeşmelerinden de söz etmek yerinde olacaktır. Vakıflar sayesinde yaptırılan bu çeşmeler genellikle mahalleler arasında halkın su ihtiyacını karşılamaktaydı. Şehrin muhtelif yerlerine dağılmış 1657 yılında Karaçelebizâde Abdülâziz Efendi tarafından yaptırılan ve halk arasında "müftü suyu" veya "kırk çeşme" diye meşhur olan çeşmeler⁴⁶ ayrı bir öneme sahipti. Bunlardan başka hemen her caminin yanında bir sebîl ve şadırvan mevcuttu.

SOSYAL HAYAT

Birinci bölümde genel olarak fiziki yapısını tasvir etmeye çalıştığımız Bursa'nın bu bölümde nüfusu ve ictimâî zümreleri üzerinde durmaya çalışacağız.

1- Şehir Nüfusu:

Öncelikle ifade edelim ki, XVI. yüzyıldaki gibi nüfus tahrirlerinin yapılmadığı bu dönem için nüfusa dair bilgilerimiz yalnızca avârız vergisinin tarhına esas teşkil eden avârızhanelerle ilgili belgelere dayanmaktadır. Fakat bunlardan hareketle bir şehrin nüfusunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Çünkü avârız vergilerinden muaf olanlar avârızhanelere dahil olmadıkları gibi her mahallenin avârızhanesinin kaç gerçek hânedan meydana geldiği de bilinmemektedir. Bir gerçek hânenin kaç kişiden oluştuğu konusunda tarihçilerin farklı görüşlerde olması da nazarı dikkate alındığında iş daha da zorlaşmaktadır. Dolayısıyla burada vereceğimiz bilgiler tahmini rakamlar olarak düşünülmelidir.

XV. asırda Bursa'da 5.000 avârızhâne olduğunu belirten H.Inalcık bu rakama dayanarak şehrin 40-50 bin civarında bir nüfusa sahip olduğunu tahmin etmektedir⁴⁷. XVI. yüzyılın ikinci yarısına

gelindiğinde nüfusun biraz arttığı görülmektedir. Albert'e göre bu dönemde Bursa 12.852 gerçek hâneye sahiptir⁴⁸. Barkan ve Göyünç⁴⁹ gibi tarihçilerin görüşlerine uyarak bir gerçek hâneyi 5 nüfus olarak kabul edecek olursak XVI. yüzyılda Bursa'nın 62.260 nüfusa sahip olduğu söylenebilir.

XVII. yüzyıla gelindiğinde Bursa'nın avârızhâne sayısında büyük bir düşüş gözlenmektedir. Elimizdeki belgeler avârızhâne sayısının 5000'den 2351'e düştüğünü göstermektedir⁵⁰. Acaba bu düşüşün sebebi nedir? Bu bir nüfus azalmasının mı sonucu yoksa başka faktörler de söz konusu mudur? Elimizde yeterli miktarda bilgi olmadığından bu sorulara tatmin edici cevaplar verebilmek bizim için oldukça güçtür. Fakat yine de bu konuda bazı tahminler yapılabilir.

Bilindiği gibi tarihte Celâli isyanları bilinen ayaklanmalar Osmanlı Devletinin siyâsî, ictimâî ve iktisâdî hayatını olumsuz yönde etkilemişti. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâretine kadar devam eden bu ayaklanmalardan Bursa şehri de çok zararlar görmüştü⁵¹. Öyle sanıyoruz ki bu isyanlar neticesinde halkın bir kısmı can güvenliği sebebiyle şehri terkederken⁵² geride kalan da gerek eşkiya tarafından soyulması gerekse devlete ödedikleri ağır vergiler yüzünden fakir hale gelmişlerdi. Nitekim "fakîr-ül-hal" olduklarını ileri sürerek 15 avârızhânedan 10 avârızhâneye düşürülmelerini isteyen Şeyh Paşa mahallesi sakinlerinin yaptıkları gibi⁵³ artan avârız vergilerini karşılayamayan halk, İstanbul'a durumlarını arz ederek avârızhanelerinin azaltılmasını talep ediyorlardı. Gerçekten de bu amaçla İstanbul'a müracaat eden her mahallenin isteği kabul edilmiş olup Vele-i Saray mahallesi 11'den 7'ye, Abdal Mehmed mahallesi 35'den 25'e ve daha sonra 25'den 21'e, Hacı Sevinç mahallesi 7'den 3'e, Hoşkadem mahallesi 19'dan 13'e, Kara Şeyh mahallesi 27'den 25'e ve Hacı Yakup mahallesi 25'den 17 avârızhânesine indirilmişti⁵³. Avârızhaneleri düşürülen bu mahalle sakinlerinin gerekçeleri tekti: Fakir olmaları.

42. A 42a/2; 42b/1.

43. A 83a/1.

44. A 11a/3.

45. A 48a/1.

46. A 18 ab. Bu belge Abdülâziz Efendi'nin vakfiyesi olup F.Orhan Köprülü tarafından neşredilmiştir. Bk. Köprülü, 1947: XI, 41: 137.

47. Inalcık, 1960: XXIV, 93: 45.

48. Albert, 1958: 3.

49. Barkan, 1953: 12; Göyünç, 1969: 56.

50. A 75a /3.

51. Shaw, 1982: II,290.

52. Kepcioğlu, I, 184: Emir Sultan ve Ulucami vakıflarının kâtibi ve Halvâî mescidi imamı Asım Efendi, Abaza Hasan isyanı sebebiyle şehri terkeden Bursalılara üzülmüş ve münzevî bir hayata çekilmişti.

53. G 115a/1; 158b/1; 160/1; 161a/1,2; 162a/2; 169a/1.

Avârizhâne sayılarındaki bu düşüş incelediğimiz dönemde de devam etti. Bunu Abdal Mehmed mahallesinin 25 avârizhânesinin 21'e düşürülmesinden anlıyoruz. Müracaatlarının sebebi yine aynı: fakir olmaları⁵⁴.

Görüldüğü gibi Bursa avârizhâne sayısının azalmasının sebepleri arasında en önemli yeri, halkın giderek fakirleşmesi almaktadır. Gerçi göçler sebebiyle bir nüfus azalması da söz konusudur. Ayrıca Abaza Hasan isyanına iştirak eden büyük bir kitlenin devlet tarafından öldürülmesini de bunlara ilave etmek gerekir.

O halde 2381 avârizhâne sayısına dayanarak Bursa nüfusunu tahmin etmek nasıl mümkün olacaktır? Bu sorunun cevabını verebilmek için evvela Bursa'nın kaç gerçek hâne olduğunu ve Bursa için bir avârizhânenin kaç gerçek hânedan meydana geldiğini bulmamız gerekmektedir. Avârizhânelerin 3 ile 15 gerçek hânedan oluştuğu bilinmekle beraber bu rakamlar kesinlik arz etmemekte, yer ve zaman bakımından farklılık gösterebilmektedir. Gerçekten de 1092/1681 tarihinde 67'si müslim, 33'ü gayr-i müslim olmak üzere 100 gerçek hâneye sahip olan Umurbey mahallesi, 5 gerçek hâne bir avârizhâne sayılarak 20 avârizhâne kabul edilmiştir⁵⁵.

Bu verilerden hareketle, bir avârizhânesinin en az 5 en fazla 15 gerçek hânedan meydana geldiğini farzederek, Bursa'nın avârizhânesini gösteren 2.381 sayısını bu iki rakamla çarpıp çıkan sonuçların ortalamasını aldığımızda yaklaşık olarak şehrin 23.810 gerçek hânesi olduğunu anlarız. Buna göre, elde edilen bu rakamı hâne katsayısı olan 5 rakamı ile çarptığımızda Bursa'nın yalnızca avâriz vergisi vermekle yükümlü olan mutlak nüfusunu bulmuş oluruz. Dolayısıyla avâriz vergisine tâbî 119.050 sayısına bu vergiden muaf olanlar dahil değildir. Askerî sınıfın mevcudunu hesaplamamıza imkan verecek veriler olmadığı için maaşlı şehrin mutlak nüfusunu hesaplamamız mümkün olamamaktadır. Ancak Evliya Çelebi'ye inanılacak olursa, yalnızca şehirde 25.000 ev mevcuttur⁵⁶ ki bunu 5 ile çarptığımızda şehrin tahminen 125.000 nüfusa sahip olduğu anlaşılır.

Genellikle Osmanlı tarihçileri Osmanlı halkını askerî ve reâya olmak üzere iki sınıfa ayırmaktadırlar⁵⁷. Askerî sınıfın Sultanın yargı ve yürütme otoritesini temsil eden devlet görevlileri ile avâriz vergisinden muaf olan diğer gruplardan oluşmaktadır⁵⁸. Reâya sınıfını ise can ve mal güvenliğinin korunması karşılığında devlete vergi vermekle yükümlü olup geçimlerini ticaret, zenaat, ziraat ve hayvancılıkla temin eden şehirli ve köylü nüfus teşkil etmektedir. Bu sınıf, tarihçiler tarafından yönetilenler sınıfı olarak da adlandırılmıştır⁵⁹. Tabiatıyla yukarıda avâriz vergisine tâbî nüfus tamamen reâya sınıfından meydana gelmektedir. Bir takım alt tabakalara ayrılan bu iki sınıftan biz

şimdilik yalnızca askerî sınıfa mensub öğretmen elemanları (müderrisler ve muallimler), cami görevlileri (İmam, hatip ve müezzinler), zâviye ve türbe görevlileri, vakıf yöneticileri ve mürtezikaşısıyla kölelerden bahsedeceğiz. Şehir idâresiyle görevli olanları idarî hayat bölümünde incelerken reâya sınıfına mensub esnafa ise iktisadî hayat bölümünde temas edilecektir. Yalnız burada şunu da ifade edelim ki, bu gruplardan kaynağımızı teşkil eden şer'îye sicillerinin bize sağladığı bilgiler ölçüsünde bahsedilecektir.

a. Öğretim Elemanları:

Bu grubu oluşturanların başında müderrisler gelmektedir. Medreselerde eğitim-öğretim ile görevli olan bu kimseler, toplumda önemli bir yer işgal ediyorlardı. Onlara bu imtiyazı bulundukları görevleri sağlamaktadır.

Bir kimsenin müderrisliğe atanabilmesi için şeyhülislâmın mektubu ve padişahın beratı gerekmektedir⁶⁰. Aynı usûlün incelediğimiz dönemde de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yıldırım Medresesi'ne Mevlâna Seyyid Ahmed sahn payesiyle, Molla Fenârî Medresesine 40 akçe müderrislikten mazul İlâhizâde Mevlâna Seyyid Ahmed Efendi hariç elli pâyesiyile, Vaiziyye medresesine Leysizâde müderrisi Mevlâna Ahmed Efendi ve Orhan Medresesi'ne mazul Mevlâna Seyyid Ahmed Efendi bu şekilde tayin edilmişlerdir⁶¹. Öte yandan terfi etmesi gereken bir müderris bulunduğu medresede, meselâ Hüsreviyye müderrisi Musli Efendi gibi⁶², bir üst pâyeye terfi edebiliyordu. Müderrislerin belirli bir hizmet süresinden sonra emekli olmaları gerektiğinde de kendilerine bazı medreselerin "*ber uech-i tekâüd*" veya "*buk'alık*" olarak verildiğini müşâhede ediyoruz⁶³. Görüldüğü gibi müderrislerin ücretleri ancak pâyeleri yükselttilerle artırılmaktaydı. Zaten aksi de mümkün değildi. Çünkü bir müderris atandığı medresenin vakfiyesinde belirtilen miktardan fazla ücret de alamazdı. Fakat içlerinden başka yollarla gelirlerini artırmanın bir yolunu bulanlar yok değildi. Meselâ Hamza Bey Medresesi'nde müderris olan Mahmud, vakfiyeye göre günlük 27 akçe alırken medrese ellili hâle getirilerek maaşı yükseltildiği halde

54. N 29a/1.

55. N 29a/1.

56. Evliya Çelebi, 1314/ :25-26.

57. Shaw, 1982: 162-230.

58. Akdağ, 1974: 114-116, 128,129.

59. Akdağ, 1974: 119-125.

60. Uzunçarşılı, 1965 : 59.

61. A 1a/2, 3,5; 1b/3,7.

62. A 148b/1: Musli Efendi "*hariç elli*" pâyesinden "*dahil elli*" pâyesine yükseltildiği.

63. A 1b/5; 148b/3; Buk'a ayrılmış bir arazi parçası manasına gelmektedir. bk. Hartman, 1970: II, 710.

O bununla kanaat etmeyip Hamza Bey vakfının nâzırlık, câbilik ve kâtipliğine de kendisini tayin ettirmeyi başarmıştı. Ancak Mahmud bu görevlerden aldığı ücretlerle de yetinmeyip vakfa ait gelirleri kendi cebine indirdiği gibi vakfın mürtezikasına (vakıftan maaş alan kimseler) da maaşlarını vermemişti. Ayrıca vakfa ait imâreti de işletmeyen Mahmud, müteveli, mürtezika ve mahalle ahalisinin şikâyetlerine sebep olmuştu⁶⁴. Kadıya gönderilen fermanda ise durumun araştırılması ve şikâyetin doğruluğu tespit edildiği takdirde adı geçen müderrisin görevinden derhal azledilmesi de emrediliyordu.

Hiç şüphesiz müderrisin bu şekilde hareket etmesinin bir taraftan onun toplum içindeki itibarının düşmesine, diğer taraftan aynı anda birkaç görevi deruhte etmesi yüzünden öğreticilik görevini tam olarak yerine getirememesine ve bundan dolayı eğitim-öğretimin kalitesinin düşmesine yol açacağını tahmin etmek zor olmayacaktır.

İşte defterlerde 46 tanesinin ismi geçen müderrisler⁶⁵ üzerinde kısaca durduktan sonra, şimdi kısaca muallimlerden bahsedelim.

TABLO III
MÜDERRİSLER VE MEDRESELERİ

Müderrisler	Medreseleri
Mahmud oğlu Ahmed Efendi	
Gökderelizâde Şeyhî Efendi	
Bostanzâde Mehmed oğlu Sunullah Efendi	
Mehmed Efendi oğlu Ahmed Efendi	
Mehmed oğlu Abdullah Efendi	
İbrahim oğlu İshak Efendi	
Acem Mehmed Efendi	
Mehmed Efendi (Atâzâde)	
Abdülcebbar oğlu Musli Efendi	
Kara İbrahim Efendi	
Abdülaziz Efendi	
Bünyad oğlu Mehmed Efendi	
Ahmed oğlu Şeyh Mehmed Efendi	
Çavuşzâde Mustafa Efendi	
Hasan Efendi	
Abdullah Efendi	
Yusuf oğlu Ali Efendi	
Abdullah oğlu İbrahim Efendi	
İsmail oğlu Fazlullah Efendi	
Kadı Mehmed Efendi	
Hacı Mustafa oğlu İbrahim Efendi	
Abdurrahim oğlu İbrahim Efendi	Hamza Bey
Hafız Efendi	İsa Bey
Mustafa Efendi	

Mustafa oğlu Sunullah Efendi	
İbrahim Efendi	
Muharrem oğlu Halil Efendi	
Seyyid Ahmet Efendi	
Ebubekir Efendi	
Mehmed oğlu Ahmed Efendi	
Abdülkâdir oğlu Receb Efendi	
Mehmed Bedî' oğlu Nureddin Efendi	Yıldırım Bayezid
Sunullah Çelebi	
Pür Kalemzâde Abdullah Efendi	
İbrahim oğlu İshak Efendi	
Sırrî Efendi (?)	
Harczâde Mehmed Efendi	
Kadri Efendi	
Receb Efendi	Molla Cedit
Mehmed oğlu Mehmed Efendi	
Hüseyin Efendi	
İlahizâde Seyyid Ahmed Efendi	
Ahmed Efendi	Leysizâde
Kemal Efendi	
Osman Çelebi	
Hacı Ali oğlu Sunullah	

Muallimlerin de müderrisler gibi beratla tayin edildikleri görülmektedir⁶⁶. Ücretleri konusunda umumî bir şey söylenemezse de tayin beratlarına göre yevmi 2 ilâ 7 akçe arasında maaş almaktaydılar⁶⁷. Bunlar arasında muallimlik vazifesinin yanı sıra imamlık yapanlar da vardı⁶⁸. Babasının yaşlılığı sebebiyle ayrılmasından sonra Zeyrekzâde mektebine muallim olarak tayin edilen Hasan'ın beratına dayanarak muallimlerin ölüm veya azil dışında hayatlarının sonuna kadar bu görevlerinde kaldıklarını ve genelleştirilemezse bile görevlerinin oğullarına intikal edebildiğini söylemek mümkündür.

b. Cami ve Mescid Görevlileri

Bu grup içinde Bursa cami ve mescidlerinde görevli imam, müezzin naathân, hatip, kayyım, cüzhân ve şeyh gibi görevlilerden bahsedeceğiz.

Asıl görevi günlük beş vakit namazı kıldırarak olan imamın toplumun ileri gelenleri arasında sayıldığı anlaşılmaktadır. Ayandan sayılması deruhte ettiği görevin niteliğinden ileri gelmiş olmalıdır. Genellikle "efendi" ünvanıyla anılan imamlar arasında "seyyid", "halife" ünvanı alan kimselere de rastlanılmaktadır⁶⁹. Seyyid ve halife ünvanını taşıyan imamın toplumda, bu ünvanı taşımayanlardan daha imtiyazlı olduğu söylenebilir.

64. A 41b/2 Evâhir-i Ramazan 1066/12-22 Temmuz 1655.

65. Bk. Tablo III.

66. A 5a/6; 100a/2.

67. A 5a/6; 100a/2; 146a/3; B 24a/1; 38a/1.

68. Bk. Dipnot 4'e.

69. A 16a/3; 49b/2; 95b/2.

İncelenen dönemde imamlığa tayin belirli bir prosedüre bağlıydı. Her zaman kesinlikle uygulandığını söyleyemeyeceğimiz bu tayin usulü imamlara ait tayin beratlarından anlaşıldığına göre şöyle oluyordu: Kadı, vakıf nâzırı veya dârü's-saâde ağası bu göreve hak kazanmış birisini teklif beyanında İstanbul'a arz ediyor, oradan da berat geliyordu. Meselâ Ali oğlu Ahmed Tatarlar mescidi imamlığına kadî'nin arzıyla atanmıştı⁷⁰.

İmamlık görevine atanan bir kimsenin azledilmedikçe ölümüne kadar bu görevde kaldığı görülmektedir. Bunu yeni tayin olan imamların tayin beratlarından anlıyoruz. İmamların ölümleri halinde kendilerinden boşalan göreve oğulları getirilebildiği gibi ehliyet sahibi bir başkası da atanabiliyordu⁷¹.

Gerekli görüldüğü takdirde mesleklerinden menedildiği görülen imamların bu görevden azledilmeleri daha çok aynı göreve talip bir başkasının şikayeti üzerine gerçekleşiyordu. Fakat İnebey mescidi imamı Mehmed Halife'nin tayin beratından anlaşıldığına göre⁷² haksız yere görevden alındığını ispatlayan bir imam tekrar aynı görevine döndürülebiliyordu.

İnebey Mescidi imamı olan Mustafa'nın Gökderelizâde mescidi imamlığına atandığını nazarı dikkate alırsak imamların herhangi bir şekilde görevden aynlıncaya kadar aynı camide görevde kalmalarının söz konusu olmadığını söyleyebiliriz⁷³.

Mahallenin devlet nezdindeki temsilcisi ve en üst yöneticisi durumunda olan imamın kendisinden cemaat memnun değilse, makul bir sebep ileri sürerek değiştirilmesini ve istedikleri kişinin imamlığa getirilmesini talep edebiliyorlardı. Gerçekten halkın bu isteğini dikkate alan merkezi yönetimin onların istediği kişiyi imam olarak tayin ettiği görülmektedir. Nitekim Emir Sultan mahallesinden onbir kişinin Emir Sultan camisinin imamlığa engel özrü bulunan birinci imamı İbrahim oğlu Mehmed'in ve vazife yapamayacak derecede ihtiyar olan ikinci imam Şeyh Mehmed Efendi'nin yerine imam olmasını istedikleri Ahmed oğlu Şeyh Çelebi kâimmakam olarak nasbedilmiştir⁷⁴.

Bazı imamların sadece imamlık değil, aynı zamanda cüzhanlık, müezzinlik ve kayımlık gibi vazifeleri de yaptıkları ve bu suretle hayat standartlarını yükselttikleri anlaşılmaktadır. Meselâ Yahşi Bey Mahallesi'ndeki Gülçiçek Mescidi'nde Ramazan oğlu Osman, günlük 3 akçe ile imam, 2 akçe ile müezzin, 1 akçe ile cüzhan ve ayda 20 akçe ile kayımlık yapıyordu⁷⁵. Görülüyor ki Gülçiçek mescidi imamının maaşı ayda 200 akçeyi buluyordu. Bursa kadılığının 500 akçelik bir mevleviyet olduğu dikkate alınırsa bir imam için bu ücretin iyi olduğu ifade edilebilir.

İmamların ücretlerine gelince, günlük 1-10 akçe arasında değişmekteydi⁷⁶. Bundan başka Orhan ve Seyyid Mehmed el-Buharî camileri gibi büyük

yük cami imamlarına, senede 4 müd de buğday veriliyordu. Nitekim, Orhan Camii imamı Bünyamin oğlu Mustafa, günlük 4 akçe ücretin yanısıra senede 4 müd de buğday alıyordu⁷⁷.

Yukarıda da geçtiği üzere, bazı imamların aynı zamanda mahalle mektebinin muallimi olduğunu söylemiştik. Öte yandan onlar zaten devlet nezdinde mahallenin temsilcisi olarak avârız vergilerinin toplanmasından da sorumluydular⁷⁸. Bütün bunlar, toplumda imamın önemli bir rol oynadığını, onun sadece mahallenin dinî önderi olarak görülmediğini açıkça ortaya koymaktadır.

Abaza Hasan Paşa, imamların halkın yanındaki bu itibarını bildiği için Bursa'ya geldiğinde büyük camilerden bazısının imamlarını yanına çekmeyi başarmış ve onlar vasıtasıyla kaleye girmeyi ve böylece şehir yönetimini teslim almayı planlamıştı. Bunlar arasında, kimi camilerin hatipleri ve vakıf mütevellileri de vardı. Fakat halkın Hasan Paşa'yı desteklemesini sağlamak için cuma namazını bile kıldırmayacaklarını söyleyen bu şahıslar, devlete karşı isyanlarının cezasını başarıyla ödediler⁷⁹. Ayrıca bu olay bize, merkezî otoritenin sarsıldığını ve Abaza Hasan'ın bu bölgedeki nüfuzunu da göstermektedir.

Bursa camileri görevlilerinden bir diğeri de cuma günleri hutbe okumakla görevli olan hatiplerdi. Bunlar genellikle büyük camilerde görevliydi.

Anadolu kazaskeri tarafından beratları hazırlanan bu görevlilerin, bir tayin beratına göre günlük 3 akçe ücret aldıkları görülmektedir⁸⁰.

70. A 117a/1 27 Zilkâde 1066/16 Eylül 1655.

71. A 47a/1.

72. Mehmed Halife, Ali adında birinin haksız olarak görevini elinden aldığını ispatlamış ve yeniden eski görevine tayin edilmişti. bk. C 16a/3.

73. C 16a/3.

74. C 11a/3.

75. C 11a/3.

76. A 95b/2; 97b/2; 99b/2; 101b/2; 102a/2,3; 104a/3,4; 111a/2; 117a/1; 119a/2; 126a/3; 131b/4; B 30a/3.

77. A 95b/2. İmamların vakıftan buğday gibi ücretleri dışında aldıkları şeylere "cerâye" denirdi. Bk. Pakalın 1971: II, 280.

78. A 43b/4: Meselâ Çukur Mahallesi'nin imamı Mahmud oğlu Mehmed, mahalle sakinlerinden beş kişi ile birlikte yakaladıkları eşkiyayı mahkemeye getirmiş ve şikayetçi olmuşlardı. Sonuçta şakî subaşıya teslim edildi.

79. Sözü edilen kişiler şunlardı: Cami-i Kebir hatibi Mehmed, Veli Şemseddin Mahallesi imamı ve Hüdâvendigâr Camii hatibi İbrahim oğlu İshak, Ahmetpaşa Camii hatibi Süleyman oğlu Mustafa, Yahşibey Mahallesi imamı Fazlı oğlu Ramazan, II. Murad ve Orhan vakıfları mütevellisi Abdülhalim oğlu Hasan Mehmed. Bk. A. 129b/1.

80. Abdal Mehmed Camii hatipliğine Seyyid Lütfullah, yevmi 3 akçe ile ve kazasker beratıyla atanmıştır. bk. A102b/1.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Abaza Hasan'ı desteklemek gaffetinde bulunan Hüdâvendigâr Camii hatibi İbrahim oğlu İshak gibi hatipler de idam edilenler arasındaydı.

Camilerde görevli olarak karşılaştığımız bir diğer vazifeli de naathândır. Naathân, Hz.Peygamber (a.s)'i öven ve naat denilen ilâhiler okumakla görevliydi. Bunlar evkaf nâzırının arzıyla tayin edilmekteydi. Elimizdeki tayin beratları, yevmi 3 akçe aldıklarını göstermektedir⁸¹.

Günlük beş vakit ezan okumakla görevli olan ve imamdıktan sonra en önemli yeri işgal eden cami görevlilerinden bir diğeri de müezzindir. O, cami veya mescidin temizlik işlerini yürüten kayyım olmadığı zaman onun vazifelerini de yerine getirirdi.

Kadı'nın arzıyla atanan⁸² müezzinlerden bazıları açıkgozluluk yaparak kazaskerin hazırladığı beratla kimi mescitlerin müezzinliğini alıyorlardı. Eğer müezzinliği elinden alınan kimse bu durumdan şikayetçi olursa, tekrar görevine iade ediliyordu. Bayezid Paşa Mescidi müezzini İbrahim'in, onüç seneden beri yürüttüğü görevini, Mustafa adında biri kazaskerlik beratıyla elinden almış, ancak daha sonra İbrahim'in şikayeti ve bu görevin kendisine ait olduğunu bir "*fetvâ-i şerife*" ile ispat etmesi üzerine İbrahim, tekrar görevine dönmüştü⁸³.

Maaşları vakıflar tarafından ödenen müezzinler, yevmi 1-2 akçe arasında ücret alıyorlardı⁸⁴.

Cami ve mescitlerde görev yapan iki kişi daha vardı. Bunlardan biri şeyh, diğeri de devrhândı. Şeyh, tarikat denilen dinî bir grubun en üst temsilcisidir. Ancak mescitlerde vazife olan şeyhin görevleri hususunda, belgelerimizde açıklayıcı bilgiler yoktur. Buna rağmen şeyhin, ölümüne kadar görevde kaldığı bilinmektedir⁸⁵. Devrhan ise Kur'an-ı Kerim'i bir ayda tamamen hatmeden veya cuma namazından önce bir bölümünü okuyan profesyonel bir duacıydı. İncelenen defterlerde geçen Mustafa oğlu Mahmud'a ait tayin beratına göre bu kişinin ayda 29 akçe ücret aldığı anlaşılmaktadır⁸⁶.

c. Zâviye Görevlileri

Dinî hizmet gruplarından bir diğeri de zâviye, tekke ve mevlevihâne vazifelileriydi. Askerî sınıftan sayılan bu kimseler arasında hiç şüphesiz en önemli yeri şeyh işgal ediyordu. Daha önce de belirtildiği üzere, dinî bir tarikatın en üst idarecisi durumunda olan şeyhe vakıf nâzırının arzıyla berat veriliyordu⁸⁷. Burada da olduğu gibi, zâviye şeyhliklerinin tayin ile verilmesi bu görevi üstlenen kimselerin merkezî otoriteye karşı gelmelerini önlemek düşüncesinin bir sonucu olduğu söylenebilir.

Bursa Mevlevihâne şeyhi olarak tayin edilen Salih'in tayin beratından öğrendiğimize göre, şeyhlerin ekonomik durumları oldukça iyi bir düzeydeydi. Ayrıca bu zâviyelerin bağlı olduğu vakıf-

ların iktisadî gücüyle de yakından ilişkiliydi. Nitekim adı geçen Şeyh Salih, İkizciler mukata'ası malından günlük 10'ar akçeden iki maaş, mîzân-ı harîr mukata'ası malından günlük 7 akçe yanî bir günde 27 akçe maaş alıyordu ki, bu bazı müderrislerin günlük ücretinden daha fazlaydı⁸⁸.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında, bilhassa Bursa'da Türkleştirme-İslâmlaştırma hareketlerinde önemli rolleri olan⁸⁹ şeyh ve dervişlerden bazıları görevleriyle bağdaşmayacak bir takım şeyler yapıyorlardı. Bunu defterde geçen bir kayıttan anlıyoruz. Ferman niteliğinde olan bu kayıttan belirtildiğine göre, haksız yollarla duâgûy vazifesini elde eden kimselerin isimlerinin silinip asıl hak sahiplerinin adlarının "defter-i cedide" yazılması emrediliyordu⁹⁰. Bu fermanın gelişinden sonra yukarıda da adı geçen Şeyh Salih'in beratının da yenilendiğini görüyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda tekke ve zâviyeler sadece dinî birer müessese olmayıp⁹¹ aralarında güreş gibi sportif faaliyetlerde bulunan kimselerin barındıkları zâviyeler de vardı⁹². Nitekim Yıldırım Bayezid devrinde güreşçiler için tesis edilmiş Güreşçiler tekkesi buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu tekkenin incelediğimiz dönemde, barındırdığı güreşçilerin günlük ekmek ihtiyacının 40 çift fodla (ekmek)'dan daha az olduğu ve vâkıfın şartının da bu meyanda bulunduğu halde güreşçilerin buna riayet etmeyip 40 çift fodla ve kandil yağı isteğiyle Yıldırım evkâfı nâzırı ve Saray-ı cedid Ağası Memi Ağa'yı rahatsız ettikleri anlaşılmaktadır. Bunu Memi Ağa'nın arzına karşılık gelen cevâbi fermanıdan öğreniyoruz. Fermanın durumun araştırılması ve böyle bir şey söz konusu ise güreşçilerin bu şekildeki hareketlerinin önlenmesi isteniyordu⁹³.

81. Ahmed oğlu İbrahim, günde 3 akçe ile Hüdâvendigâr Camii'ne naathan olarak atanmıştı. Bk. A 129b/1; 146b/5.

82. Kadı Yakub Efendi'nin arzıyla Ali oğlu Mehmed, Kazzazoglu Mescidi'ne yevmi 1,5 akçe ile müezzin olmuştu. Bk. A. 104b/3. Ayrıca bk. A 84b/2.

83. A 107b/1.

84. A 101a/2; 104b/3; 107b/1.

85. Meselâ, Bâb-ı Zemin Mescidi'nde şeyh olan Abdülcebbar ölünce, yerine Hasan Dede aynı görev ile tayin edilmişti. Bk. A 44a/2.

86. Alipaşa Camii'nde devrhân olarak görev yapan Mustafa oğlu Mahmud, görevini isteyerek Hasan oğlu Hüseyin'e devretmişti. Bk. A 83/2.

87. A 95a/1.

88. A 95a/1.

89. Ocak ve Farukî, 1986: 468; Barkan, 1978: LL, 291; Ocak, 1978: 257.

90. A 95a/1.

91. Refik, 1988: 53.

92. Tekkelerde spor faaliyetleriyle uğraşan kimselerin kalmaları ile ilgili olarak bk. Kara, 1977: 49.

93. A 145a/1.

Geleneksel bir Türk sporu olan güreşin nesilden nesile aktarılmasında ve sürekli bir şekilde gelişmesinde önemli bir yere sahip olduğunu tahmin ettiğimiz bu zaviyede ne kadar güreşçinin barındığını bütün araştırmalarımıza rağmen tesbit edemedik.

Zaviyelerden en çok istifade edenler herhalde zaviyedârların aileleriydi. Öyle ki, zaviyedârlığın babadan oğula geçtiğini ve kadınların da zaviyedâr olduklarını müşâhede ediyoruz.⁹⁴ XVII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında, Kutbül-Ârifin Ahmed Sultan'a ait olan ve Selçuk Hatun Mahallesi'nde bulunan, biri erkeklere, diğeri de kadınlara mahsus iki zaviyenin zaviyedârlığı konusunda, Ahmed Dâî Mahallesi'nden Mehmed Çelebi oğlu el-Hac Mustafa, iki zaviyeye de mutasarrıf olan Ahmed Sultan evlâdından Nizamî Efendi kızı Hatun'un kocası ve vekili Abdi oğlu İyaz Çelebi'yi şöyle dava eder: "... müvekkile-i mezbûre ile derecede müsâvî ve zaviyelikte müşterek iken Sultan müşârun-ileyhe mensûb ve medine-i mezbûrda Selçuk Hatun Mahallesi'nde vâkı' biri ricâle ve biri nisâyâ mahsus iki bâb zaviyeyi mezbûr yalnız başına zabt idüb beni tasarrufdan men' ider...". Bunun üzerine Hatun'un vekili, söz konusu iddiayı inkâr ederse de şahitler Mehmed Çelebi'nin iddiasının doğru olduğunu söyleyince, kadınlara ait zaviyenin her ikisinin iştirâken tasarruf etmelerine karar verilmiştir.⁹⁵

Bu belgeden de anlaşılacağı üzere, kadınların da zaviyedâr olabildiğini ve sadece onların barındığı zaviyelerin de bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Zaviyede kalan dervişlere halk tarafından hibeler yapılıyor ve bu da onların hayat seviyelerini yükseltiyordu. Nitekim, Reyhanpaşa Mahallesi'nden Mehmed Efendi kızı Fatma Hatun, Anelîb Cemalüddin oğlu Derviş Mehmed'e 160 riyal kuruş hibe etmişti.⁹⁶ Ancak bu hibenin cereyan ediş şekli bazı soruları hatıra getirmektedir. Şöyle ki, Fatma Hatun, daha önce adı geçen Derviş'e "karz-ı şer" yoluyla 10.000 akçe vermiş ve alacağını geri istediğinde parayı ödemeyi reddetmiş ve mesele mahkemeye aksetmişti. Fakat daha sonra, yukarıda belirtildiği üzere 160 riyal kuruşunu Derviş'e bağışlamış ve 10.000 akçe alacağından da vazgeçmişti. Acaba o, bu parayı Derviş'in ödemeyeceğini anlayınca, karşılığını Allah'tan bekleyerek mi hibe etmişti? Yoksa Derviş'e yapılan bu hibenin altında başka bir sebep mi vardı? Bu gibi sorulara cevap verememekle birlikte durumun Derviş'in lehine neticelendiği ortadadır.

Zaviyelerin bir bölümünü teşkil eden ve genelde şeyh ve onun ailesine mensup olanların mezarlarını ihtiva eden türbelerdeki görevlileri de burada zikretmek gerekir. "Türbedâr" denilen bu görevli, türbenin kandilini yakmak ve temizliğini yapmakla mükellefti. Defterlerimizde geçen bir kayıta, Emir türbedârının Seyyid Mehmed oğlu Eubekir olduğunu görüyoruz. Bu türbede 1 altın kan-

dil, 3 küçük yeni sîm kandil, 5 büyük eski sîm kandil, 2 büyük sîm şamdan, 1 sîm buhûrdân-ı muallak, 1 sîm buhûrdân, 6 pirinç şamdan ve 6 seccâde vardı.⁹⁷

Türbelerde görevli olanlardan bir diğeri de cüzhandır. Daha önce mescitlerde de karşılaştığımız bu görevlinin, türbe ve mescitler dışında medrese ve muallimhanelerde de görev aldığı bilinmektedir. Bursa'da bu dönemde Timurtaş ve Şirin Hatun türbelerinde, yevmî 2'şer akçe ile Seyyid Derviş Mehmed ve Mustafa cüzhan olarak görevliyidiler.

Bunun dışında defterlerimizde 20 adet cüzhan beratiyla karşılaşıyoruz. Söz konusu tayinler vakıf nâzırı, mütevellî veya kadı arzıyla gerçekleşip 8'inde ücret yevmî 1 akçe, 2'sinde 3 akçe, 4'ünde 2 akçe, 3'ünde 1,5 akçe, 1'inde 2,5 ve 1'inde de 7 akçeydi.⁹⁸

d. Vakıf Yöneticileri ve MürtezİKası:

Bilindiği üzere, her vakıf müstakil bir yönetime sahipti. Vakıflarda en üst yönetici durumunda olan mütevellî, vâkıfın şartlarına göre tayin ediliyordu. İncelediğimiz defterlerde geçen onbir vakfiyenin birisi dışında mütevellî bu şekilde belirlenmişti.⁹⁹ Bir vakıf mütevellisinin ölmesi durumunda, yeni mütevellî ya kadının, ya vakıf nâzirinin veya kendisinin arzıyla atanıyordu.¹⁰⁰

Tevliyet beratlarından anlaşıldığına göre, genellikle bir mütevellinin görevden alınması, onun yerine gelmek isteyen birinin şikâyetiyle gerçekleşiyordu.¹⁰¹

Bir vakfın tevliyetine bazen farklı beratlarla iki kişi atanmakta ve bu sebeple ortaya çıkan karışıklıklar, ancak mahkemede çözülebilmekteydi. Meselâ, Hoca Lâçin'in Cami-i Kebir'in hasırlarına tahsis ettiği nukûd mütevelliliği Mehmed Çavuş'un ölümü üzerine Hasan oğlu Hüseyin Çelebi'ye mâliye beratı ile verilmişti. Daha sonra aynı nukûdun tevliyetine askerî berat ile Mehmed oğlu Ahmed Efendi atanmıştı. Ahmed Efendi, söz konusu vakfın tevliyetini zaptetmek istediğinde Hüseyin Çelebi teslim etmemiş olmalı ki, olay mahke-

94. Zaviyedâr ailesi için bk. Ocak 1978: 249.

95. B 24b/1.

96. B 19b/3.

97. A 99a/3.

98. B 30b/3; A 6a/1; 68b/3; 85a/1; 92b/2; 95a/2-4; 95b/4; 101b/3-4; 102a/2; 105b/2; 116a/1; 129b/3; 144a/5; 146a/4.

99. A 2a/1; 18a; 40a/1; 37b/1; 38b; 55a/1; 58a/1; 62b/1; 64b/3; B 25b/2; 34a/3.

100. A 10b/1; 21a/2; 21b/2; 58b/2; 82a/3; 91b/6; 97b/1; 99b/1; 102b/2; 104b/2; 106a/2; 107b/2; 114b/1; 115a/1; 115b/3; 117a/2; 124a/1; 126b/12; 131a/3; 131b/4; 138b/3; 142a/1,2; 143b/1; 144a/1; 144b/6.

101. Bu konudaki örnekler için 3 nolu dipnotta gösterilen belgelere bakınız.

meye intikal etmişti. Mahkemede, Ahmed Efendi'nin iddialarını kabul etmeyen Hüseyin Çelebi, adı geçen vakfın tevliyetinin kendisine ait olduğunu, Ahmed Efendi'ye verilen askerî beratın, kendisine verilen mâliye beratını feshedemeyeceğini belirterek buna dair elinde bir de fetvâ-i şerife bulunduğunu mahkemeye ibraz edince Ahmed Efendi'nin davası reddedilmişti¹⁰².

Mütevellilere ait tayin beratlarından tespit edebildiklerimiz arasında, onlara verilen ücretlere dair bilgiler de bulunmaktadır. Vakıflardan aldıkları bu ücretler, yevmî 1-60 akçe arasında değişmekteydi. Şüphesiz en yüksek ücretleri büyük vakıfların mütevellileri almaktaydı¹⁰³.

Bu dönemde vakıf mütevellilerinin çoğu, dergâh-ı muallâ çavuşlarından oluyordu. Bunların icraatlarını teftişle görevli nâzırlar da, ağalardan tercih ediliyordu¹⁰⁴. Defterlerimizde yeniçerilik ulûfesini hazineye bırakarak daha az bir ücretle mütevelliliği kabul eden kimselerle ilgili kayıtlara da rastlıyoruz. Mustafa'nın durumu buna güzel bir misal teşkil etmektedir. Zira O, bir yeniçeri olup, yevmî 3 akçe ile bu görevini yürütürken burada aldığı maaşından hazine lehine vazgeçmek suretiyle günlük 2 akçe karşılığında Süleyman Vakfının mütevelliliğine getirilmişti¹⁰⁵.

Bir vakfa müteveli olarak yeni tayin edilen biri, önceki mütevelliden vakfa ait mal ve parayı teslim almadan önce kadiya haber veriyor ve onun gözetiminde vakfı devralıyordu. Böylece vakıf mallarının mütevellilerce gaspedilmesi önlenmiş oluyordu. Nitekim Atpazarı Mahallesi avârızına ve mihrâbına vakfedilmiş olan nukûdun mütevellisi Ali oğlu Halil Çelebi, kendinden önceki müteveli Mustafa'nın kardeşi ve tek vârisi Receb'ten, Mustafa zimmetinde görülen vakfın 74.000 akçesini almıştı¹⁰⁶. Orhan Gazi vakfına yeni müteveli olan Mehmed Ağa da vakfın imaretindeki eşyaların tespitini mahkemeden istemişti¹⁰⁷.

Azledilmedikleri veya görevlerinden ferâgat etmedikleri müddetçe hayat boyu göreve devam eden¹⁰⁸ mütevellilerin bir kısmı, vakıf mürtezakasına ücretlerini ödemeyip vakfın parasını zimmetlerine geçirebiliyorlardı. Böylece vakfın parasıyla mütevelliler ekonomik durumlarını daha da iyileştiriyorlardı. Genellikle mürtezika, geçmiş yıllara ait haklarının bir kısmını mütevelliden almayı başarsınca, alacaklarının geriye kalanını müteveliye bağışlıyor, ancak bundan böyle, ücretlerin zamanında ödenmesi hususunda mütevelliden mahkeme huzurunda söz alıyorlardı. Nitekim kale içinde Halvâi Mahallesi'nden İsa Bey vakfı nâzırı Mustafa oğlu İbrahim Ağa'nın yevmî beş akçelik ücretini ve senelik 6 müd buğday ve 6 müd arpa cerâyâsını düzenli olarak vermeyen müteveli Hüseyin oğlu Mustafa Ağa, şikayet edilmesi üzerine 1066/1655 yılına ait 1.800 akçelik ücretini vermiş ve bundan sonrakileri de zamanında ödeyeceğini taahhüt etmişti. Nâzır da daha önceki senelere ait

alamadığı ücretlerinden vazgeçerek onları müteveliye bağışlamıştı¹⁰⁹.

Vakfın yönetiminden bizzat sorumlu olan mütevelliler, tevliyet işlerini kendilerinin yürütmesine engel bir durum olduğu zaman yerlerine kâim makam atıyorlardı ki¹¹⁰, bu görevli mütevellinin bütün yetkilerine sahipti.

Aynı anda bir vakfın tevliyetinin iki kişiye verildiği de oluyordu. Alacahırka Mahallesi'nden Hüseyin kızı Fatma ile Altuntaş karyesinden Bâli oğlu Mehmed Çelebi, Hamza kızı Erhundi'nin vakfının tevliyetine, vâkıfın şartlarına göre aynı derecede olduklarından iştirâken atanmışlardı¹¹¹.

Daha sonra anlatılacağı üzere, emînler gibi mütevellilerin de reâyadan kânun dışı vergi topladıklarını müşâhede ediyoruz. Misal olarak Soğanlı karyesi halkına yapılanları verebiliriz. Hüdâvendigâr evkafı akarâtından olan Soğanlı karyesinin sâkinleri yüz yılı aşkın tasarruf edegeldikleri bahçelerin "mukata'a-i kadimelerini (kira)" ödedikleri halde, mütevellilerin kânun ve şer'i şerife aykırı olarak kendilerinden başka adlar altında vergi almalarından dolayı şikayetçi olmuşlardı. Konuyla ilgili gelen fermanda kadî'dan gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu¹¹².

Özellikle büyük vakıfların yönetiminde mütevelliden sonra kâtip ve câbî gibi görevlilere de rastlıyoruz.

Mütevelliler gibi kadî'nın arzı üzerine beratla tayin edilen kâtipler vakıf muhasebesini yapmak ve gelir giderlerini yazmakla görevliydi. Vakıf kâtiplikleri kârlı bir iş olmalı ki, bazı kişiler mevcut kâtipi jurnal ederek onların yerlerine kâtip olabiliyorlardı¹¹³. Tabiatıyla bu durum bir takım şikâyetlere yol açmaktaydı.

Vakıflardan ücret alan kâtiplerin maaşları kâtipi bulundukları vakfın iktisâdî gücüyle orantılıydı. Beratlarından anlaşıldığına göre, günlük ücretleri yarım akçe ile iki akçe arasında değişmekteydi¹¹⁴.

102. B 37a/3.

103. 35.sahifede 3 nolu dipnotta verilen belgelere bk.

104. A 21b/3; 97b/1; 99a/1; 115a/1; 124a/1; 126a/2; 126b/2; 142a/2; 144a/1; 144b/6.

105. A 126a/2.

106. B 37b/2.

107. A 88a/3.

108. A 21b/3. Bu belgeye göre, Ahmed adında biri yevmî 50 akçe ve kayd-ı hayat şartı ile Yıldırım Bayezid vakfına müteveli tayin edilmişti.

109. A 43b/1.

110. A 58b/2. Hoca Sinan Vakfı mütevellisi Ahmed, İstanbul'da 60'lı müderrisi olması sebebiyle yerine Mehmed'i kâimmakam olarak tayin etmişti. Bk. A 148b/6.

111. A 3a/4.

112. A 95a/4.

113. A 147b/4; 5a/1; 131b/1; 132a/2; 132b/1.

114. A 5a/1; 132b/1; 147b/4.

Sayıları hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığımız kâtiplerden sonra biraz da, vakıf gelirlerini toplamakla görevli olan câbilerden bahsedelim.

Kâtiplerden farklı olarak mütevellilerin "inhâ"sı ile de atanabilen câbilerin aldıkları ücretler, yevmi 1,5 veya 2 akçe idi. Bunların görev süreleri sınırlı değildi¹¹⁵.

Her vakfın işlerinin doğru olarak yürütülüp yürütülmediğini kontrol etmek için nâzır yoksa bu görevi kadılar yapmaktaydı¹¹⁶. Yeni kurulan bir vakfa nâzır tayinini vâkıf gerçekleştirdiği gibi kendisi yapmadığında bu görev berat ile de tevcih edilebiliyordu. Nâzırların aldıkları ücret 1-5 akçe arasında seyreliyordu. Söz gelimi Hamza Bey vakfı nâzırı Mevlana Mahmud'a günlük 5 akçe ödeniyordu¹¹⁷.

Nâzır, vakfın kontrolünden uzak bir yerde bulunduğu takdirde, görevini bir başkasına havale etmekteydi. Meselâ, Sultan Bayezid Han evkâfı nâzırı, devrin şeyhülislâmı olup kendisi, söz konusu vakfın Bursa'daki akarının nezâretini daha önceki nâzıra vermişti. Bu kişi vakfın yıllık muhasebesi sırasında ödemek kaydıyla şeyhülislâma en iyisinden bir "abayı" götürecekti¹¹⁸.

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız zümrelerin geçimleri vakıflarca karşılanmaktaydı. Genellikle bu zümrelerin konut problemleri de yoktu. Gerçekten de, menzil vakıflarından çoğu bunların oturması için yapılmıştı¹¹⁹. Bazen de bu vakıf menzillerin tevliyeti ile kira gelirleri¹²⁰ yahut da bağ, bahçe gelirleri kendilerine vakfedilerek¹²¹ ekonomik güçlerine katkıda bulunuluyordu. Söz gelimi, Umur Bey Camii'ndeki kayımlara tevliyet ve gallesi meşrut bir menzilin harap olmaya yüz tutması üzerine mütevellî Abdullah oğlu Abdullah Çelebi, evin satılıp bedelinin "istiğlâl ve istirbah" yoluyla işletilmesi ve gelirinin kayımlara verilmesi için mahkemeden izin istemiş ve gerekli izni aldıktan sonra da evi müzâyede usûlüyle 9.000 akçeye satmıştı¹²². Kezâ, Cami-i Kebir Mahallesi'nde "sulehâya meşrut" bir evde oturan müderris Seyyid Mustafa oğlu Mahmud Efendi, harap olduğu için evi tamir ettirmiş ve mahkemeye başvurarak yaptığı masrafin keşfini talep etmişti. Keşif sonucu evin tamiirine harcanan paranın 18.765 akçe olduğu tespit edilmiş, ayrıca tamir için 4.000 akçe daha harcanması gerektiğine karar verilmişti¹²³.

e. Köleler

XVII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında Bursa nüfusunu oluşturan zümrelerden biri de kölelerdi. onlarla ilgili, defterlerde çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgelerden hareketle, kölelerin elde edilme yolları, fiyatları, azat oluş şekilleri, kaçak olan kölelerle ilgili hususlar, toplumdaki statüleri, etnik menşeleri, efendilerin kölelerine hibeleri, köle sahiplerinin sosyal durumları vs. konular hakkında geniş bilgi edinmek mümkündür. Şimdi bu konuları izaha çalışalım.

Şehir nüfusu içinde sayıları küçümsenemeyecek ölçüde olan köleler Bursa'ya esirciler tarafından ticaret maksadıyla değişik yerlerden getirilmekte ve 1742 senesine kadar Ulu Cami'in doğu tarafında pazarlanmaktaydı¹²⁴. Yalnız, araştırdığımız dönemde Hacı Sevinç Mahallesi'nden Ali oğlu Hasan Çelebi, Atpazarı Mahallesi'nden Hüseyin oğlu Hacı Mahmud ve Himmet ile Hacı İbrahim, Seyyid Mahmud oğlu Seyyid Mehmed Çelebi ve Veli oğlu İvaz adında altı kişinin esir ticaretiyle uğraştıklarını görüyoruz¹²⁵. Bunlardan Hüseyin oğlu Hacı Mehmed ve Himmet ile Hacı İbrahim bu ticareti ortak olarak yürütüyorlardı.

Esir ticaretine konu olan köle ve cariyeler etnik bakımından Rus, Gürcü, Afrikalı, Habeşli olup çoğunluğu Rus asıllılar teşkil etmekteydi¹²⁶. Diğer bir kısmının Hristiyan oldukları bilinmektedir¹²⁷. Bunlar arasında Efrancı (Avrupa) asıllı olanlar da vardı¹²⁸.

Söz konusu köle ve cariyeler genelde 80-150 riyal kuruş, yani 6.400-9.000 akçe arasında bir paraya satılıyorlardı¹²⁹.

Esir tâcirleri ellerindeki köleleri, ancak dellâllar vasıtasıyla pazarlayabiliyorlardı¹³⁰.

Köle sahipleri açısından belgeleri bir tahlile tâbi tuttuğumuzda şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Bunların bir kısmının Hüdâvendigâr Evkâfı Subaşı Mustafa Bey gibi ilmiye ve askerî sınıfı mensup devlet adamları olduğunu görüyoruz¹³¹. Diğer bir kısmını ise seyyid, çelebi, hacı, efendi, bey, imam, beşe, çavuş, zâde, hatip gibi ünvanlı kimse-ler teşkil etmekteydi¹³². Oniki adet belgede, köle sahibi olarak kadınlar görülmekte ve bunlardan dört tanesi hatun ünvanıyla anılmaktadır¹³³. Yalnız dört belgede herhangi bir ünvana sahip olmayan köle sahiplerine rastlanmaktadır¹³⁴.

115. A 120b/1; 50a/1; 114b/2; 131a/2; 147b/1; 148b/6.

116. A 36b/3; 113a/3.

117. A 36b/3; 113a/3.

118. A 131b/3.

119. A 40b/2; 27b/2; 73a/5; 98a/2.

120. A 48b/3.

121. A 7a/1.

122. A 48b/3.

123. A 77a/1.

124. Kepecioğlu : I, 200.

125. A 21b/1; 85b/3; 90b/1; 92a/3.

126. A 27b/2; 29a/1; 34b/1; 36a/3; 38a/4; 44a/3; 48b/2.

127. B 23b/2.

128. B 17a/3.

129. A 21b/1; 85b/3; 92a/3.

130. A 90b/1; 4a/5; B 30b/4.

131. B 17a/1; 30b/4; B 70b/1 70b/4. Meselâ, Kadî Mehmed Efendinin Rus asıllı Abdullah kızı Mülâyim adlı bir cariyesi vardı. Bk. B 7b/3.

132. A 21b/1; 28b/1; 41a/3; 35b/1; 54b/2; 61a/1; 70b/4; 85a/3; 90b/1; B 17a/2; 22b/3; 25b/1; 32b/2; 37a/1.

133. A 29a/1; 36a/3; 44a/3; 51b/4; 85a/2.

134. A 4a/5; 16a/1; 48b/2; 57b/1; 65b/3; 80b/2; 90a/1; B 8a/1; 21a/2.

Görülüyor ki, köle ve cariyeye sahibi olanlar, toplumun itibar gören kesimini teşkil etmektedir. Bunlar aynı zamanda ekonomik bakımdan da iyi bir durumdaydı.

Köleler efendilerinden izinsiz bir yere ayrılmazlardı. Eğer bir köle izinsiz olarak evinden ayrılmış veya kaçmışsa, bu tür esire "âbık" (kaçak) köle deniliyor ve yakalandığında âbık zâbitine teslim ediliyordu. Zâbit, sahibi ortaya çıkıncaya kadar mahkeye başvurarak kaçak kölenin bakımı için günlük belirli bir nafaka takdir ettiriyordu. Meselâ, Kayseri'de Ebû Tâlib adlı bir şahsın kölesi Abdullah oğlu Kenan, evden kaçarak Bursa'ya gelmiş ve Bursa âbık zâbiti Davud oğlu Bâlî Ağa kendisini yakalamıştı. Bâlî Ağa'nın isteği üzerine, adı geçen kölenin bakımı için mahkeme günlük 15 akçe nafaka takdir etmişti¹³⁵. Öyle anlaşıyor ki, âbık zâbiti aynı zamanda beytül-mâl emîni idi¹³⁶. Nafaka olarak tayin edilen bu para herhalde daha sonra sâhibinden alınmak üzere beytül-mâlden karşılanıyordu.

Esirler ömür boyu köle olarak kalmıyordu. Genelde efendileri onları "*tedbir-i mukayyed-i şer'*" ile azat ediyorlardı. Yani efendi kölesine, ölünceye kadar kendisine hizmet etmesi şartıyla hür olduğunu bildiriyordu¹³⁷. Böylece efendi, dünyada iken kölesinin hizmetine, ölümüyle birlikte azat etmesinden dolayı Rasulullah (a.s.)'in müjdelediği âhiret mükafatına kavuşmuş oluyordu. Efendisinin ölümüyle azat edildiği müjdesini alan köle, hayatında ona daha iyi hizmet etmeliydi.

Köleler, yalnız tedbir-i mukayyed-i şer' yoluyla değil, aynı zamanda sahiplerinin hayatta iken azat etmesi¹³⁸ ve cariyeler de efendilerinden dünyaya çocuk getirmeleri durumunda hürriyetlerine kavuşabiliyorlardı¹³⁹. Bir de köle, sahibine belirli bir para ödeyerek hürriyetini satın alıyordu. Bu durumda efendisi, üzerinde anlaştıkları parayı ödeyebilmesi için kölesine çalışma müsaadesi veriyordu¹⁴⁰. Köleler azat olduktan sonra hürlerin sahip oldukları bütün haklara sahip oluyorlardı. İncelediğimiz kısa dönem içinde 33 kölenin azat edildiği düşünülürse, Bursa'da azat etme hadisesinin oldukça yaygın olduğu hükmüne varılabilir.

Sadece müslümanların kölesi yoktu. gayr-i müslimlerin de köle sahibi olabildiği ve mahkemede bu kölelerini azat edebildikleri anlaşılmaktadır. Meselâ, Rus asıllı Yuwan kızı Zorice adlı cariyeye sahibi Kalbanî kızı Minaci'nin ölümü üzerine vârisleri, cariyenin anneleri tarafından "*tedbir*" ile azat edildiğini mahkemede ikrar etmişlerdi¹⁴¹.

Kölelerin azad edilmesinin en büyük sebebi, yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber (a.s.)'in, köle azad edenin cehennemden azad edileceğine dair vermiş olduğu müjdesi olmalıdır.

Gerçekten de Şeker Hoca Mahallesi sakinlerinden İsmail oğlu el-Hac Fazlullah, Habeşli cariyesi Abdullah kızı Gazzâle'yi bu sebeple azad etmişti¹⁴².

Hür olan bir gayr-i müslimin çocukları köle yapılamazdı. Böyle bir kişi köle olarak kullanılmak istenildiğinde, köle bu durumu mahkemeye intikal ettirirse sahibi bundan men edilirdi. Meselâ, Hüseyin kızı Aişe Hatun, hür bir Ermeni ailesinin yeni müslüman olmuş Abdullah kızı Fatma adlı kızını cariyeye olarak kullanmak istemiş, ancak Fatma'nın şikayetiyle bundan men edilmişti¹⁴³.

Sahipleri tarafından kölelere gerçekten müşfik davranıldığını ve en kıymetli eşyalarını onlara hibe ettiklerini de burada kaydetmeliyiz. Gerçekten de bu hediye edilen eşyaların birçoğuna, ekonomik durumu normal olan bir ailenin sahip olması mümkün değildir. Aşağıdaki misallere bakıldığında konu daha da iyi anlaşılacaktır.

Kefen İğnesi Mahallesi'nden Mehmed Efendi kızı Hanım, azadlı kölesi Abdullah kızı Dilbûr'a şu eşyaları hibe etmişti: 40 miskal bir çift altın bilezik, 120 dirhem bir sim kuşak, bir sim hançer, iki sim bıçak, al çuka kaplı sansar kürk, bir mâi kadife kaftan, aralarında vasıfları bilinen bir kürk, bir al atlas kaftan, bir al sûf, bir serâser cebe donu, bir dikme (?) cebe donu, bir kibriti cebe donu, bir diba çintiyan, yine aralarında miskali bilinen dört altun hatem, bir altunlu yorgan, bir minder, bir beledi döşek, iki kumaş yastık, üç adet kenarlı gömlek¹⁴⁴.

Hacı İlyas Mahallesi'nden İsmail kızı Emine'nin azadlısı Abdullah kızı Aişe'ye hibe ettiği eşyalar ise şunlardı: 10.000 akçe, 20 miskal bir çift anıştı (?), bir altun hatem, iki güğüm, sagir ve kebir dört tencere, bir sagir kahve ibriği, ayaklı iki sahan, iki leğen, bir ibrik tas, iki kefgir, iki sagir tepsi, bir şamdan, iki adet siyah velençe, iki minder¹⁴⁵.

135. B 19b/2.

136. B 17a/3.

137. A 65a/2; B 16b/2; 17a/1.

138. B 25b/1. Bu kayda göre Rus asıllı Abdullah oğlu Kenan'ı efendisi İbrahim Çavuş ölmeden 1,5 yıl önce azat etmişti.

139. A 90a/1: Hatice Hatun, boşandığı kocasına Rus asıllı bir cariyeyi hediye etmiş, daha sonra kocasını, cariyemi gasbetti diye şikayete gitmişti. Kocasını cariyenin kendinden 4 aylık hamile olduğunu söyleyince Hatice davadan men edildi.

140. A 85a/3: Efendisi Abdullah oğlu Kenan'ı 20 akçe getirmesi şartıyla azat etmişti. Ayrıca bk. A 41a/3.

141. A 51b/4.

142. A 34b/1.

143. A 80b/2.

144. B 32b/1.

145. A 9a/6.

Kastamonulu Veli oğlu İvaz Beşe, misafir kaldığı İvaz Paşa Hanı'nda hastalanınca, mahkemenin nâip ister. Nâip Mahmud oğlu Mehmed Efendi gelince İvaz, Rus asıllı Abdullah kızı Kiltan'a (?), aşağıdaki eşyalarını hibe ettiğini açıklar: Kırmızı dârâyı kaftan, münakkaş çakşır, yeşil müsta'mel atlas kaftan, münakkaş dârâyı çintiyen ve al çuka, sırmalı serpüş, kadife serpüş, müsta'mel hammam rıhtı¹⁴⁶.

Veled-i Kazzaz Mahallesi'nden Fatma Hatun, azadlısı Abdullah kızı Sehergâh'a; 200 dirhem bir sım kuşak, 20 miskal bir çift altın burma, bir beledi döşek, bir köhne Yanbolı kebesi, bir köhne beyaz velençe, bir köhne beledi yorgan, iki alaca kilim, iki ayaklı sahan, iki tencere, bir ayaklı köhne sandığını bağışlamıştı¹⁴⁷.

2-Aile Hayatı:

a. Nikah Akdi ve Ailenin Kurulması:

Osmanlı kanunnameleri idârî, askerî, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, zaman zaman fıkıhın muâmelât kısmını ilgilendiren evlenme, boşanma ve miras usûlleri gibi İslâm hukukunun konularına bazı küçük müdahalelerin dışında bu hususu İslâm şeriatına bırakmıştır¹⁴⁸.

İslâm'da kutsal bir yapı addedilen aile, yalnız meşru bir nikah akdi ile kurulabilir. Osmanlı toplumunda nikahlar kadı veya mahalle imamları tarafından kılıldı. Yapılan nikahlar, daha sonra çiftler arasında çıkabilecek problemleri çözmek amacıyla sicillere kaydediliyordu. 21.1.1543 tarihli bir fermanla, kadın ve kızların velileri veya kadının bilgisi olmadan, istedikleri kimselerle nikahlanmalarının toplumda birtakım huzursuzluklara yol açtığı vurgulanarak, mutlaka nikah akitlerinin sicile kaydedilmesi istenilmiştir¹⁴⁹. Ancak incelediğimiz defterlerde bu konuda sadece bir kayda rastlanmasa bize, bu emrin pek tatbik edilmediğini düşündürdüğü gibi, nikah kayıtlarının ayrı defterlere geçirilmiş olabileceğini de aklı getirmektedir.

Sicilde karşılaştığımız tek olay, Mücellidler Mahallesi'nden Gevher ile Nuh oğlu Bayram Çelebi'nin nikah akitleridir. Kızın babası Abdullah oğlu Ali Beşe ölmüş, bu durumda ağabeyi Hızır Çavuş oğlu Mehmed, Gevher'in velisi olmuştur. Ağabeyi mahkemede damat adayının huzurunda kızkardeşinin Gemlik'te geçerli olan 80.000 akçe mehr-i müeccelin yarısı, yani 40.000 akçeyle ve emsâli olan Hatice ve Saliha'nın mehr-i muacceliyle nikahlanmalarını kabul ettiğini açıklaması üzerine kadı çiftin nikahını kıymıştı¹⁵⁰.

Kız olsun erkek olsun, daha ergenlik çağına bile gelmeden velileri tarafından evlendirildikleri görülmektedir¹⁵¹. Küçük yaşta evlenenlerin arasında herhangi bir şekilde ortaya çıkan bir meselede veliler, evlilerin bütün haklarına sahipti. Nitekim bülûğa ermeyen Seyyid İsmail Çelebi Bey'in

kızı Şerife Rukıyye, Yakub Çelebi'nin bülûğa ermeyen oğlu Veli ile evlendirilmişti. Veli'nin ölümü üzerine kızın vârisi ve halası el-Hac Ahmed kızı Hacı Hatun, Şerife Rukıyye'nin kocasının mirasından mehr-i müeccelini istemişti. Fakat Veli'nin babası, oğlunun mirasının yalnız 15 kuruş olduğunu söylemiş ve sicile bu şekilde yazılmıştı¹⁵². Defterimizde geçen diğer bir kayıta, ergen olmadan evlendirilen kızların bülûğa erdikten sonra mahkemeye başvurmak suretiyle evlilik akdinin bozulmasını isteyebildiği ile ilgili bir bilgi vardır. Sözü edilen kayıta belirtildiğine göre, Mehmed kızı Aişe, kocası Bâlî oğlu Murad'ın kendisini, bülûğa ermediği halde 4.000 akçe mehr-i müeccel ile nikahladığını iddia ederek boşandırılmasını istemişti. Ancak Murad onu, bülûğa erdiğini şahitler huzurunda ikrar etmesinden sonra nikahladığını ifade edince, nikah akdinin geçerli olduğuna hükmedilmişti¹⁵³.

b. Mehir:

Mehir, evlenirken erkeklerin gelin adayına verdikleri belirli miktardaki para veya eşyadır. Mahiyeti farklı olmakla birlikte, Orta Asya Türkleri arasında buna "kalın" veya "sep" deniliyordu. Cahiliye dönemi Araplarında da kızın babası, kardeşi veya akrabasından birine mehir olarak bu paranın verilmesi gerekiyordu¹⁵⁴.

İslâm hukukunda yer alan bu mehir âdetinin, Osmanlılarda biraz daha değişik uygulandığını görüyoruz. Zirâ, mehrin miktarına bir sınırlama getirmeyen İslâm, bunun tayinini her toplumun kendi örfüne bırakmış ve bunu tamamen kadının hakkı olarak kabul etmiştir. Kadın isterse bu hakkından kocası lehine vazgeçebilir¹⁵⁵.

Mehir; miktarının tayin edilip edilmemesi bakımından mehr-i misl ve mehr-i müsemma, ödeme vaktine göre mehr-i müeccel ve mehr-i muaccel diye kısımlara ayrılmaktadır. Miktarı tayin edilen mehre "mehr-i müsemma", tayin edilmeyene "mehr-i misl" denirdi. Öte yandan, nikah akdi sırasında ödenene "mehr-i muaccel", daha sonra ödenmesi kararlaştırılana da "mehr-i müeccel" adı verilir. Mehr-i misl belirlenirken, gelin adayının sosyal ve ekonomik seviyesindeki diğer kadınların aldıkları mehir esas alınır¹⁵⁶.

İncelediğimiz defterlerde mehr-i müeccel ve muaccelin miktarlarını öğrenebildiğimiz birçok ka-

146. B 28b/1.

147. A 68b/4.

148. Özdemir 1986c: 100.

149. Kepecioğlu : III, 453.

150. C 9a/1.

151. İslâm hukukunda bülûğa ermeyen çocukların velileri tarafından evlendirilmesi meşrudur. bk. Aydın 1985: 23.

152. A 41b/1.

153. A 63b/1.

154. Özdemir 1986c: 87.

155. Bilmen 1950: II, 121 vd.; Cin 1974: 211.

156. Cin 1974: 217.

yıt mevcuttur. Bu kayıtlar "hul"¹⁵⁷ ile ilgilidir. Mehr-i muaccelin miktarını bu belgelerin sadece birinden öğrenebiliriz. Buna göre, bir evlilik akdinde 500 akçe değerinde sekiz ayak altın bir saç bağı, bir münakkaş kemhâ kaftan, bir beledi döşek, bir yemenî yorgan, bir dön ve bir gömlek mehr-i muaccel olarak verilmişti¹⁵⁸.

Mehr-i müccelin miktarı ise 400-80.000 akçe arasında değişiklik göstermektedir¹⁵⁹. Mehrin bu derece farklılık arzemesinin sebeplerinden bahsetmek gerekirse, bunun kadının ekonomik ve sosyal durumundan kaynaklandığı söylenebilir.

Daha önce de belirtildiği gibi İslâm hukukunda mehir tamamen kadının hakkı iken, defterlerimizde geçen ilginç bir kayıttan, cahiliye dönemindeki âdetin bu dönemde hâlâ devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu kayıta belirtildiğine göre Veli kızı Ünzile, kendisini boşayan kocası müderris Ahmed Efendi'yi, mehr-i müccelini almak için dava etmişti. Ahmed Efendi ise karşı dava açarak, evlendikleri sırada hanımının babasına 1.000 akçe, amcasına 600 akçe, dayısına 400 akçe ve halasına 90 akçe verdiğini belirtir ve bunun geri verilmesini ister. Bunun üzerine Ahmed Efendi, Ünzile'ye 1.000 akçe verir ve aralarındaki anlaşmazlık çözülmüş olur¹⁶⁰. Halbuki Ünzile'nin mehr-i mücceli 8.000 akçeydi. Ayrıca bu olaydan çıkarılacak bir sonuç da şudur: İslâm hukukunun tasvip etmediği bir hususa uygulamada pek riayet edilmemiştir.

Kocası hayattayken mehr-i müccelini almayan kadın, ölümü halinde mirasından alabiliyordu. Ayrıca boşanmaları halinde de koca bu parayı vermediği takdirde, kadın mahkeme vasıtasıyla mehr-i müccelini isteyebiliyordu. Nitekim, Hüseyin kızı Aişe Hatun, kendisini boşayan kocası Veli oğlu Hasan'dan 7.000 akçe tutarındaki mehr-i müccelini, iddet nafakasını ve ikamet masraflarını bu yolla almaya kalkınca, kocası sadece 7.000 akçe ve buna ek olarak 5000 akçe değerinde Keşan alacası bir kaftan vererek anlaşılmışlardı¹⁶¹. Öte yandan Yusuf kızı Cennet, kocası ölünce mehr-i mücceli karşılığında evini almış, ancak bu durum vârisler arasında anlaşmazlığa yol açmıştı. Olay mahkemeye aksedince, yapılan soruşturma sonunda kadın haklı görülerek ev kendisine teslim edilmişti¹⁶².

c. Nafaka:

Lügatte; çıkmak, gitmek, sarfetmek anlamlarına gelen nafaka kelimesi, fıkıh ıstılahında yeme, giyme, oturma gibi şeylere denmektedir¹⁶³.

İslâm dini, ailenin yeme, içme, giyme ve barınma masraflarının karşılanmasını tamamen kocaya yüklemiştir. Bir iş dolayısıyla uzak bir yere gittiğinde ve boşanmadan sonra kadının beklemesi gereken iddet müddeti süresince erkek, ailesinin nafakasını da karşılamak zorundadır¹⁶⁴. Bu kaide-

nin XVII. asır ikinci yarısı başlarında Bursa'da da uygulandığı görülmektedir¹⁶⁵. Meselâ, Abdullah oğlu Mehmed İzmir'e giderken, ailesinin nafakasını karşılama konusunda Osman oğlu Mustafa'ya kefil bırakmıştı. Adı geçen kefil, kadının nafakasını karşılamamış olmalı ki, Recep kızı Kerime Hatun - ki Abdullah oğlu Mehmed'in hanımıdır - mahkemeye başvurarak hakkını istemişti. Ancak Mustafa, kocasının onu bir sene önce boşamış olması sebebiyle nafakasını ödemediğini şahitler göstererek ispat edince Kerime Hatun'un davası reddedilmişti¹⁶⁶. Görüldüğü üzere, herhangi bir evli erkek, uzak bir yere gitmesi durumunda, ailesinin nafakasını temin etmek üzere bir kefil bırakmak zorunda idi.

Erkeğin İslâma göre kadın için yerine getirmesi gereken görevlerinden biri de, onun ikamet ihtiyacını karşılamasıdır. Hatta kadın, eşinin ailesiyle birlikte oturmak istemiyorsa, kocası onu ayrı bir evde oturtmak mecburiyetindedir¹⁶⁷.

İncelediğimiz dönem Bursa'sında da bu hükmün tatbik edildiği şu belgeden anlaşılmaktadır: İbrahim Paşa Mahallesi'nden Hacı Hasan oğlu Abdullah Efendi, damadı Hacı Mehmed oğlu Ahmed Çelebi'yi, kızını ayrı bir evde oturtmadığı gerekçesiyle mahkemeye dava etmiş ve damadından kızı için ayrı bir menzil temin etmesini istemiştir. Şikayet dilekçesinde kızının, kayınbiraderi ve hizmetçiler ile aynı kapıdan girip çıkmasına razı olmadığını da belirtmişti. Damadı cevabında, evin bir kısmını duvar ile böldüğünü, ayrı kapı yaptığını, suyu ile tuvaletini dahi ayırdığını, yiyeceği için ayrı zahire temin ettiğini ve evde kardeşi için de müstakil selâmlık bulunduğunu söylemiş ve mahkemece durumun araştırılmasını istemişti. Yapılan araştırma sonucu, damadın sözlerinin doğruluğu anlaşılmış ve kayınpederin davası reddedilmişti¹⁶⁸.

157. Hul', kadının bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması demektir. Bk. Karaman 1978: 311.

158. A 67b/2.

159. A 41b/1; 89b/4; B 14b/1.

160. A 62b/2.

161. A 20b/1. Abdullah Kızı Ümmü Gülsüm'ün boşanmış olduğu Sefer oğlu Mehmed'den 80.000 akçe tutarındaki mehr-i müccelini mahkemede istemişti. Bk. B 14b/1.

162. A 78b/2.

163. Bilmen 1950: II, 472.

164. Bilmen 1950: II, 476.

165. Tokat'ta aynı dönemdeki uygulamalar için bk. Özdemir 1986c: 113.

166. A 89a/1. Diğer bir belgeye göre, Hamza Dede kızı Aişe Hatun'u Seyyid Ahmed oğlu Seyyid Mehmed boşadığında, kadının müracaatı üzerine mahkeme, kendisi için günlük 6, çocuğu için de 4 dirhem nafaka takdir etmiştir. Bk. A 64b/1.

167. Bilmen 1950: II, 478.

168. A 103a/1.

d. Boşanma (Talâk)

Talâk, lügatte boşanmak, hissi ve manevî bir kayıttan kurtulmak manasına gelir. Fıkıh istilâhında ise, belirli sözlerle nikah akdini kaldırmak demektir.¹⁶⁹

İslâm dini, evliliği teşvik ederek aileye büyük bir önem vermiş ve hayat boyu sürmesi için de şiddetli geçimsizlik gibi sebepler dışında boşanmayı hoş görmemiştir.¹⁷⁰ İslâm'da talâk hakkı erkeğe aittir. Erkek istediğinde karısını boşayabilir. Bu boşama da talâk-ı baîn ve talâk-ı ric'î olmak üzere ikiye ayrılır. Talâk-ı baîn suretiyle boşamada erkek, boşadığı hanımını bir başkasıyla normal bir evlilik geçirip ondan boşanmadıkça alamaz. Ancak talâk-ı baîn'de, erkek sahip olduğu üç boşama hakkından sadece bir veya ikisini kullanmışsa, tekrar yeni bir mehir ve nikah akdi ile hanımına dönebilir. Talâk-ı ric'î ise, kocanın, hanımının iddeti içinde yeniden kendisine dönebilecek şekilde yaptığı boşamadır ki bunda yeni bir mehir ve akit gerekmez.¹⁷¹

Talâk konusuyla ilgili olarak ortaya koyduğumuz İslâmî prensiplerin, ele aldığımız dönemde de aynı şekilde uygulandığını görüyoruz. Meselâ, Mahmud oğlu İsmail, bir baîn talâk ile boşadığı Abdullah kızı Aynî Hatun ile yeniden 400 akçe mehir-i müeccel ile evlenmişti.¹⁷² Ancak talâk-ı baîn ile boşamalardan sonra kadın mehir-i müeccelini isteyince, vermemek için hanımına yeniden evlenme teklifi yapanlar da bulunuyordu. Nitekim, Ömer kızı Aîşe Hatun kocasından bu şekilde boşanmış ve ondan 6.400 dirhem gümüş mehir-i müeccelini, nafakasını ve ikamet masraflarını istemişti. O zaman kocası ona 6.400 dirhem gümüş mehir-i müeccel ile evlilik teklif etmişti. Aîşe Hatun kabul edip onunla evlendi. Ancak bu evlilik bir süre sonra çekilmez hâle gelince Aîşe Hatun, kocasına 12.400 dirhem nafakasını, ikamet masraflarını başlatmış gibi, küçük kızının beş yıl bakımını da üstlenerek kendisini boşamasını talep etmişti. Eşi de bu şartlarla onu boşamıştı ki, daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız bu tür boşamaya "*muhâla'a*" deniyordu.¹⁷³ Bundan başka, üç talâk hakkını kullanarak eşini boşayan erkeklere rastlandığı¹⁷⁴ gibi, uzak bir yere giderken "*üç yüz gün içinde dönmezsem zevcem benden boş olsun*" deyip sonra da evine dönmediği için hanımını boşayanlar da vardı.¹⁷⁵

Bu dönemde ilgi çekici şöyle bir örnek de karşılıyoruz: Muradiye Mahallesi'nden Yusuf oğlu Musa Beşe, bir başka memlekete gider. Bu arada hanımı Mustafa oğlu Hacı Mehmed adında biriyle evlenir. Musa Beşe evine döndüğünde eşinin adı geçen şahısla evlendiğini görünce mahkemeye başvurarak bu kişiyi şikâyet eder. Yapılan tahkikat sonucu, Hüdâverdi kızı Aîşe'nin eski kocasına dönmesine karar verilir.¹⁷⁶ Kadının kocasından boşanmadan bir başkasıyla evlenmesi gayr-i meşru

bir davranış olmasına rağmen mahkeme, bu hususu eski kocanın isteği doğrultusunda çözmüştür.

Öte yandan İslâm hukukuna göre, gerçek manada erkekte olan boşama hakkına, kadının üç şekilde sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar; tefvîz-i talâk, muhâla'a ve hâkimin boşama yetkisidir. Kadın, evlilik hayatı kendisi için çekilmez bir hale gelince mahkemeye müracaat edebiliyor ve mazeretleri meşru kabul edilirse kocasından boşanabiliyordu.¹⁷⁷ Tefvîz-i talâk ve muhâla'ada nikah akdini iptal etme yetkisini kadına veren yine kocadır. Ancak bu yetkileri kadına veren koca bir daha kararından vazgeçemez.¹⁷⁸ Defterlerimizde, mahkeme yetkisiyle gerçekleşen bir boşanma olayına rastlamadığımız halde tefvîz-i talâk ve muhâla'a ile ilgili birçok belge geçmektedir. Bu sebeple konuyla ilgili birtakım belgeleri değerlendirmeye çalışacağız.

Tefvîz-i talâk, fıkıhta boşama yetkisinin bir başkasına havâle edilmesi anlamına gelir. Erkek bu hakkını istediği kişiye verebilir.¹⁷⁹ Tabiatıyla bu yetkisini hanımına da devredebilir. Bu hususun incelediğimiz dönemde de uygulandığını göstermesi bakımından şu örnek ilginç bir misâl teşkil eder: Yiğit Cedit Mahallesi'nden Ali oğlu Mehmed, eşi Mehmed kızı Fatma'ya: "*Eğer senin üzerine tezevüc idüb veyahud câriye tutup teserrî*¹⁸⁰ *edersem ihtiyârın elinde olsun...*" diyerek tefvîz-i talâk ettiği halde, daha sonra câriye tutarak teserrî eylemişti. Fatma, durumu mahkemeye intikal ettirmiş, şahitlerle de kocasının sözlerini ispatlamış ve nefsinin ihtiyar ettiğini, yani kocasından boşandığını açıklamıştı.¹⁸¹

Kadının kocasından elde ettiği boşanma haklarından biri de muhâla'adır. Arapça "*hul*" kökünden türemiştir. Hul, lügatte soymak, soyun-

169. Bilmen 1950: II, 184.

170. K.Kerim, Talâk, 1; Karaman 1978: 295.

171. Bilmen 1950: II, 234-235.

172. A 89b/4.

173. A 24a/1.

174. Mahmud kızı Alime'yi kocası Abdullah oğlu Sefer, talâk-ı baîn ile boşamıştı. Bk. A 2b/2.

175. Abdullah oğlu İbrahim, uzak bir yere giderken aynı cümleleri kullanmıştı. İbrahim, 300 günlük süre içinde evine dönmediği için karısı mahkemeye vekili olarak babasını göndermiş ve boşanmalarının sağlanmasını istemişti. Mahkeme tahkikat sonucu boşanmalarına karar vermişti. Bk. B 38a/2. Diğer örnekler için bk. A 20b/1; 62b/2; 71a/2; B 14b/1.

176. A 25a/2.

177. Aydın 1973: 110-115. Fransız seyyahı Thévenot da, koca eşinin ihtiyaçlarını karşılamadığı veya ona âdetlerin hilâfına yaklaştığı zaman kadının mahkemeye müracaat edip boşanabildiğini yazar. Bk. Thévenot 1978: 140.

178. Karaman 1978: 311-312.

179. Bilmen 1950: II, 273.

180. Teserrî, odalık edinme demektir. Bk. Devellioğlu 1962:

181. A 66b/2.

mak, çekip çıkarmak anlamlarına gelirken, istilâhta, kadının bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması demektir. Buna göre muhâla'a, hul konusunda karşılıklı anlaşmayı ifade eder¹⁸².

Defterlerimizde bu konuya dair pek çok kayıt vardır. 1066/1655 yılından 1069/1658 yılına kadar üç yıllık süre içinde toplam 92 muhâla'a olayına rastlanmaktadır. Defterlerden birinde, toplam 987 belgeden 75'i, yani % 7'si, ikinci defterde 237 belgeden 17'si, yani % 7,5'i bu konuyla ilgilidir¹⁸³.

Bu belgelerden anlaşıldığına göre, söz konusu olaylardan birinde kadınlar, mehr-i müeccel ve meûnet-i süknâ¹⁸⁴, seksendördünde bunlarla birlikte nafaka-i iddet-i şer'iye¹⁸⁵ haklarından vazgeçerek, beş olayda ise bütün bu haklarından vazgeçtikleri gibi, ayrıca kocalarına birtakim eşya ve bir miktar para vererek, iki olayda da fazladan çocukların bakımını üstlenerek kocalarından boşanma imkânına kavuşmuşlardır.

Vazgeçilen mehr-i müeccellerin miktarı, iki olayda 40.000 akçe, birinde 30.000, sekizinde 20.000, dokuz olayda 7-8.000, beşinde 5-6.000, diğerlerinde ise 500-3.000 dirhem arasında değişmektedir.

Hakkından vazgeçmesinden başka, kadının boşanması karşılığında kocasına ayrıca para veya eşya da verdiği oluyordu. Buna birkaç örnek vermek mümkündür. Ebu İshak Mahallesi'nden Hacı Mehmed kızı Rabia, muhâla'a bedeli olarak kocası Mehmed oğlu Hacı Hasan'a bir münakkaş kemha kaftan, bir beledî döşek, bir yemenî yorgan, bir don ve gömlek vermişti¹⁸⁶. Hacı Hüsam kızı İhsan, eşi Ali oğlu Mehmed'e bir al dârây-ı kaftan, dört atlas kaftan ve 300 riyal kuruş bağışlamıştı¹⁸⁷. Nihayet, Hacı Üveys kızı Sabire de kocası Timur'a bir mintan, iki beledî döşek, iki beledî yorgan, dört yastık, üç tencere, üç sahan, iki alaca kilim, iki sandık, bir kaftan bir dârây-ı kaftan ve 1.100 akçe vermişti¹⁸⁸.

Defterlerde geçen muhâla'a kayıtlarında, -bir-ikisi hariç- kadının niçin hul'a başvurduğu açıklanmamıştır. Hul'un sebebinin öğrenemediğimiz belgelerden biri Seyyid Ömer kızı Aişe Hatun'un muhâla'asına dairdir. Bu kayıta belirtildiğine göre, Aişe Hatun'un kocası Ebubekir oğlu Müderris Mehmed Efendi'den muhâla'a isteğinin sebebi, eşinin "*basur ve araz*" hastalığına yakalanmış olmasıydı¹⁸⁹.

Görüldüğü gibi herhangi bir hastalık bile kadının boşanma talebinde bulunmasına sebep teşkil edebilmektedir. Bundan başka tespit edebildiğimiz diğer bir sebep de, erkeğin hanımını bırakarak bir başka beldeye gitmesidir. Nitekim, aslen Amasyalı olan Mehmed oğlu İbrahim, eşi Mehmed kızı Fatma'yı bırakarak Bursa'nın Hasanköy'üne yerleşmişti. Fatma da kardeşi Ahmed'i Bursa'ya gönde-

rerek mehr-i müecceli, nafaka ve meûnet-i süknâsı mukabilinde kocasından boşanmayı talep etmişti. Bunun üzerine İbrahim, mahkemede kardeşinin vekiline özetle şunları söylemişti: "*Zevcem nafaka, mehr-i müeccel ve meûnet-i süknâsını benden istemez ve kardeşi de buna kefil olursa kendisini talâk-ı bâin ile boşadım. Fatma dilediği kimseyle evlenebilir*"¹⁹⁰.

Bu yola sadece müslüman kadınların değil, zimmî kadınların da başvurduklarını görüyoruz¹⁹¹. Halbuki bunların evlenip boşanmalarına Osmanlı mahkemesi hiçbir surette müdahale etmemiştir. Buna rağmen muhâla'a için mahkemelere başvurmaları dikkati çekmektedir. İşte bunlardan biri Hüdâverdi kızı Sultan'dır. O kocası Potori (?) oğlu Serkis'e muhâla'a talebini kabul etmesi için bütün zevciyet haklarını ve 2.000 dirhem mehr-i müccelini bağışlamıştı¹⁹².

e. Vesâyet ve Nezâret:

Bir kimsenin ölümünden sonra, bülûğa ermeyen çocuklarının mallarını koruması ve işlerini yürütmesi için onların üzerine tayin ettiği kimseye İslâm hukukunda "*vâsi*" denir. Hür, âkil, bâliğ ve müstakim olması gereken vâsiyi kişi, ölümünden önce belirlememişse hâkim tarafından, vesâyet hakkına sahip olanlardan biri vâsi olarak tayin edilir. Böylece çocukları ailenin ziyneti kabul eden¹⁹³ İslâm, babalarının ölümü durumunda mallarını ve işlerini, onlara sahip çıkacak yaşa gelinceye kadar güvence altına almıştır.

182. Karaman 1978: 311. Yazar, gösterilen yerde, muhâla'a'nın Hz. Peygamber döneminde de uygulandığını söyler.

183. A 10b/3; 25b/2; 49a/3; 78b/3; B 3b/3; 6b/1; 14a/3. Aynı konuda göstermediğimiz pek çok belge daha var ve bunların % 90'ı Arapçadır. Bu konudaki iki örnek:

Altıparmak Mahallesi'nden Ali kızı Fatma, kocası Mehmed ile 20.000 dirhem mehr-i müccelini, şer'i nafakasını ve ikâmet masrafını vermesi karşılığında muhâla'a yapmıştır. 28 Cemaziyelahir 1066/ 23 Nisan 1655. Bk. A 23a/3.

Debbâğlar Mahallesi'nden Mustafa Kızı Aişe Hatun, kocası Hüseyin Çelebi'yle, 3.500 dirhem mehr-i müccel, şer'i nafaka ve oturma masraflarından vazgeçip muhâla'a yapmıştır. Bu muhâla'a, tekrar evlenmek istediklerinde, yeni bir mehir ve akitle mümkün olacak şekilde yapılmıştır. 29 Cemaziyelahir 1066/ 24 Nisan 1655. Bk. A 24a/4.

184. Meûnet-i süknâ; ikâmet giderleri demektir.

185. İddet süresince yiyecek ve giyecek giderleri.

186. A 67b/2.

187. A 81a/3.

188. A 9b/1.

189. Aişe Hatun'un kocasına hul' bedeli olarak 30 bin akçe mehr-i müccelini, nafaka-i iddet-i şer'iyesini ve meûnet-i süknâsını bağışlamış ve bu şekilde anlaşmışlardır. Bk. A 93a/1. Ayrıca bk. A 81a/3.

190. A 49a/4.

191. D 13a 21 Şaban 1059/30 Ağustos 1649.

192. D 13a.

193. K. Kerim, Hadid, 20.

İslâm'daki bu vesâyet müessesesinin, incelediğimiz dönemde Bursa'da da aynen mevcut olduğunu görüyoruz. Defterlerimizde geçen konu ile ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, vâsî, ya kişinin ölümünden önce bizzat kendisinin seçmesiyle ki, buna "*vasiyy-i muhtâr*" denir veya ölümünden sonra hâkimin tayini suretiyle olur ki, buna da "*vasiyy-i mensûb*" adı verilir. Ayrıca vâsîlerin anne, kardeş, amca oğlu, hala, azadlı köle gibi genellikle çocuğun akrabaları arasından tayin edildiği görülmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Ma'tuh Abdulgaffar oğlu Hasan'a annesinden intikal eden mallarını korumak, halini kontrol etmek ve işini yürütmek için teyzesi Hüseyin kızı Aîşe, hâkim tarafından üzerine vâsî tayin edilmişti. Aîşe vâsîlik sıfatıyla Hasan'a elbise, yiyecek ve diğer zarûrî ihtiyaçları için günlük 10 dirhem gümüş harcayacak ve zarûret zamanında da borçlanabilecekti¹⁹⁴. Yine Yiğitköhne Mahallesi'nden, annesi Mehmed kızı Ümmühânî'nin ölümünden sonra Yusuf kızı Emine'nin nafakası için annesinden intikal eden evin satılması konusunda mahkemeden izin istemiş ve mahkeme de bu izni vermişti. Bunun üzerine ev Uzunçarşı'da açık artırmaya çıkarılmış ve 9.500 akçeye Ahmed oğlu Ömer'e satılmıştı¹⁹⁵.

Yukarıda da belirtildiği üzere, vâsî vesayet altındaki malları, çocuk âkil ve bâliğ olunca kendisine teslim ediyordu. Nitekim, İbrahim Paşa Mahallesi'nden Şeyh Mehmed oğlu Mustafa Efendi oğlu Pirî Çelebi, amcazâdesi Mehmed oğlu İbrahim Efendi'den 4.374 akçe tutarındaki malını aldığı mahkemede vâsîsi huzurunda ikrar etmişti¹⁹⁶.

Vâsî tayininin yalnız müslümanlar için değil, zimmîler için de geçerli olduğu görülmektedir. Meselâ, Ahmed Paşa Mahallesi'nden ölen Yorgi oğlu Banapot'un çocukları üzerine Bâli oğlu Hatir mahkemece vâsî tayin edilmişti¹⁹⁷.

Eğer vâsî görevini yerine getirmeyecek olursa o zaman kadı tarafından ikinci bir vâsî ve bunların işlerini denetlemek için de bir nâzır nasbediliyordu. Elimizdeki bir kayıt buna güzel bir örnektir. Bu belgeden anlaşıldığına göre, Seyyid İsmail Çelebi kızı Şerife Rukıyye üzerine Ahmed kızı Hâce kadın vâsî olmuştu. Ancak birçok kimse vâsînin, çocuğun işlerine bakmadığını mahkemeye bildirmeleri üzerine el-Hac Can Ağa oğlu Osman Ağa ikinci vâsî, Mehmed oğlu Hacı Ömer ise ikinci nâzır olmuşlardı¹⁹⁸.

b. Çocukların Nafakası ve Kisve Bahâsı:

Hür, fakir ve bülûğ çağına ermemiş çocukların nafakasını karşılamak babanın dinî görevlerinden biridir. Bu görevden kaçan baba, hâkim tarafından hapsedilebildiği gibi, çocukların nafakaları takdir edilerek annelerine "*istidâne*", yani babası adına borçlanma suretiyle harcama yapmasına izin de verilebilir. Baba fakir dahi olsa çocukların

nafakasını karşılamak zorundadır. Nafaka miktarı babanın ekonomik gücüne göre tespit edilir¹⁹⁹.

Gerçekten de boşanma ve ölüm hadiseleri karşısında, kadının ve çocukların perişan ve muhtaç bir duruma düşmemesi için İslâm'ın öngördüğü bu tedbirleri Osmanlı mahkemeleri de uygulamışlardır. Bunu aşağıda belirttiğimiz örneklerde açıkça görmek mümkündür.

Meselâ, Hoca Alizâde Mahallesi imamı Mustafa oğlu Ömer, karısı Ali kızı Fatma'yı boşadığında Fatma, mahkemeye müracaat ederek, çocukları Mustafa ve Aîşe'nin tahsil ve terbiyeleri ve diğer zarûrî ihtiyaçları için yeterli miktarda nafaka takdir edilmesini istemişti. Mahkeme kadının isteği üzerine çocuklardan her biri için günlük 4 dirhem nafaka takdir etmişti²⁰⁰. Yine Mes'ud Makramavî Mahallesi'nden babası ölen Hasan kızı Neslihan'ın annesi Veli kızı Alime'nin isteği ile mahkeme Neslihan'ın zarûrî ihtiyaçları için günlük 5 dirhem nafaka takdir etmiş ve intikal eden maldan harcamasına izin vermişti²⁰¹.

Nafaka takdiri yalnız müslümanlar arasında değil, zimmîler arasında da uygulanıyordu. Nitekim, Hacıbaba Mahallesi'nden Yahşi kızı Fumâle (?) için babası Yahşi oğlu Aslan üzerine nafaka olarak günde 5 dirhem takdir edilmişti²⁰².

Mahkeme tarafından takdir edilen nafakayı ödeyemeyecek kadar fakir olan baba, azaltılması konusunda mahkemeye başvurabiliyordu. Uygun görüldüğü takdirde nafaka miktarı biraz azaltılıyordu. Ayda 120 akçe tutarında nafaka ödeyen Karakedi Mahallesi'nden Himmet oğlu İbrahim Çelebi, bu amaçla mahkemeye müracaat etmiş ve Ramazan kızı Fatma Hatun'un isteği ile takdir edilen günlük 5 akçe nafakayı ödemeye gücü yetmediğini ileri sürerek 4 akçeye indirilmesini istemişti. Kadı da durumu ehl-i vukûfa teftiş ettirdikten sonra, küçük kızı Fatma'ya nafakası için günlük 4 akçe verilmesine karar vermişti²⁰³.

Bu konuyla ilgili olarak defterlerde geçen kayıtlara göre, günlük nafaka miktarları 3-15 dirhem arasında değişmekteydi. Her çocuk için farklı nafaka tayin edildiği görülmektedir. Bu durumun, nafaka takdirinde çocuğun yaşı ile babanın malî gücüne itibar edilmiş olmasından ileri geldiği söylenebilir.

194. A 50a/2.

195. A 45a/2.

196. A 26b/4. Diğer örnekler için bk. A 15a/4; 41a/4; 50b/4; 52a/2; 83a/1.

197. A 87b/3. ayrıca bk. A 53b/2.

198. A 71b/1.

199. Bilmen 1950: II, 526. Nafaka ile ilgili diğer hususlar burada geniş olarak ele alınmaktadır.

200. A 28a/5; 52a/3; 34b/4; 68a/2; 68b/1.

201. A 9b/4; 68a/2; 71b/3; 74b/3.

202. A 87b/3.

203. A 76a/1. Diğer bir örnek için bk. A 46b/1.

İDARİ HAYAT

A- Genel Olarak Bursa'nın İdari Taksimatı:

Bilindiği gibi taşra teşkilatı eyâlet, sancak ve kazalardan oluşuyordu. İncelediğimiz defterlere göre Hüdâvendigâr (Bursa) sancağı, Biga, Karesi, Kütahya, Teke, Hamid, Alâiyye, Karahisar-ı Sahip, Sultan Önü, Engürü, Aydın, Saruhan, Sugla, Menteşe ve Kocaili sancakları ile birlikte Anadolu Eyaleti'ne bağlı bulunuyordu²⁰⁴.

Hüdâvendigâr sancağının merkezi Bursa idi. Sicillerden tespit edebildiğimiz bu eyalete bağlı kazalar şunlardır: İznik²⁰⁵, Mudanya, Mihaliç²⁰⁶, Pazarköy²⁰⁷, Inegöl²⁰⁸, Kirmastı, Atranos, Gemlik²⁰⁹, Yenişehir²¹⁰ ve Kite²¹¹. Ancak aynı defterin bir yerinde Kite "Nâhiye-i Kite" olarak geçerken diğer bir yerinde Kite kazası²¹² olarak nitelendirilmiştir. Bunlara ilâveten bir belgeye dayanarak, Kite'nin 1070/1659 yılından itibaren kesinlikle kaza statüsüne sahip olduğu söylenebilir²¹³.

B- Bursa'daki İdari Görevler:

1. Sancak Beyliği:

İncelediğimiz sicillere göre, Bursa'da 1066-1070/1655-1659 tarihleri arasında sırasıyla Yakalu Mustafa²¹⁴, Kurd (Ahmed) Paşa²¹⁵ ve Hüseyin Paşa²¹⁶'nın sancak beyliği görevine getirildikleri, ancak bu kişilerin görevlerine gitmeyip yerlerine mütesellimler tayin ettikleri anlaşılmaktadır. Bu mütesellimler arasında, sırasıyla Yusuf Ağa, Selânikî Mehmed Ağa, Beyzâde Mehmed Ağa ve İbrahim Ağa²¹⁷ gibi şahsiyetler ile karşılaşırız.

Kısa zamanda sancak beylerinin bu kadar sık değişmesi yönetimdeki istikrarsızlığı göstermektedir. Sancak beyi olanlara Hüdâvendigâr sancağı "*ber vech-i arpalık*"²¹⁸ olarak verilmiş ve Sakız ve Limni adalarının muhafazası da uhdelarına bırakılmıştı.

Defterlerimizde tespit ettiğimiz belgelere göre, sancak beylerinin veya onlar olmadığı zaman yerlerine geçen mütesellimlerin görevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

Subaşı, sancak beyi veya onun vekili durumunda olan mütesellim tarafından tayin ediliyordu. Nitekim Mütesellim Yusuf Ağa, Bursa subaşılığını 5 Kasım 1659 tarihinden itibaren yıllık 18.000 akçe Seyyid Mehmed'e tevcih etmişti²¹⁹.

Sefer sırasında sancağa bağlı yerlerdeki bütün askerler sancak beyinin komutası altında toplanıyordu. Sakız Adası'nın muhafazası ile görevlendirilen Mirlivâ Yakalu Mustafa'ya, sancaktaki bütün askerleri emri altında toplaması için evâil-i Zilkâde 1066/20-30 Ağustos 1655 tarihli bir ferman gönderilmiş olması buna bir örnek teşkil eder²²⁰.

Sancağa bağlı yerlerde meydana gelen eşkıya hareketlerinin takip edilmesi, yakalanması ve

mahkemeye sevk edilmesi de onun vazifelerindenidir. Yanında yirmi atlı eşkıya ile birlikte Aydın, Saruhan ve Menteşe çevresinde halka zulmeden ve 'Baltacı' lakabıyla bilinen şakiden başka²²¹, Yarhisar kazasının Kara Amuca köyünden "Karabacak" adıyla tanınan Sefer oğlu Mehmed'in ele geçirilmesi²²² konusunda İstanbul'dan fermanlar yazılıyordu.

Şakiler yakalandıktan sonra şehir subaşısının sorumlu olduğu bölgelerden ise şehir subaşısına²²³, sancak beyinin mesul olduğu yerlerdeki de siyaset edilmek için kendisine veya vekili olan mütesellime teslim ediliyordu. Defterlerimizde geçen bir kayıt, Celâli isyanlarının son halkasını teşkil eden Abaza Hasan isyanının Bursa'da ne derece olumsuz etkileri olduğunu göstermesi yanında sancak beyi veya mütesellimin siyaset etmesi konusunda ilginç bilgiler ihtiva etmektedir. Bu belgeye göre, Cami-i Kebir imamının da aralarında bulunduğu birkaç imam, hatip ve mütevellî, Abaza Hasan Bursa'ya geldiğinde onu desteklemişler ve kale kapısının açılıp ailelerinin çıkarılmasını istemişlerdi. Aksi takdirde camileri açmayacaklarını ve cuma namazını kıldırmayacaklarını, Hasan Paşa'nın gelerek kaleyi döve döve alacağını ve kaledeki bütün halkı kılıçtan geçirip kadın ve çocuklarını esir edeceğini bildirmişlerdi. İşte sözü edilen şahıslar, mütesellim tarafından yakalanıp mahkemeye çıkarılmış, soruşturmaları yapıldıktan sonra, "Allah'a ve Peygamberine karşı (müslümanlara karşı), savaşa kalkışanlarla yeryüzünde fesada çalışanların cezası, ancak öldürülmeleri, asılmaları yahut sağ elleri ile sol ellerinin çaprazvârî kesilmesi, veyahut bulundukları yerden sürgün edilmeleridir. İşte bu ceza onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Ahirette ise kendilerine büyük bir azab vardır"²²⁴ meâlindeki

204. A 121a/1.

205. A 141b/2.

206. C 4b/1.

207. C 7b/2.

208. A 96b/2.

209. C 8b.

210. C 18a.

211. A 96b/2; 141b/2.

212. A 129b/2; 141b/2.

213. C 18a.

214. A 49b/1.

215. C 63b/2.

216. C 34b/1.

217. B 24b/2; C 29a/2; 63b/2; 38a/3.

218. Hüseyin Paşa'nın tayin berâtı: "...hâliyyâ hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getirüb Limni cezîresi muhafazasında olmak şartıyla işbu sene seb'ine ve elf cemâziyelü'lâsın on dördüncü gününden Hüdâvendigâr sancağın ber vech-i arpalık sana tevcih ve inâyet... olunmuşdur...". Ocak 1695. C 34b/1.

219. C 63b/2.

220. A 119b/2.

221. A 113b/1.

222. A 3a/3 7 Rebiülevvel 1066/4 Ocak 1655.

223. Karabacak hakkında gelinmek üzere subaşıya teslim edilmişti. Bk. A 3a/3.

224. K. Kerim, Mâide, 33.

âyet-i kerime gereğince idam edilmek üzere yine mütesellime teslim edilmişlerdir.²²⁵

Halkın emniyet ve asayişini temin etmekle görevli olan sancak beyi veya mütesellimler, üzerlerine düşen bu görevleri yerine getirmemekle kalmıyor, zorla "tekâlif-i şâkka"²²⁶ ve "devr" adıyla haksız vergi toplayarak halkın huzurunu kaçırmışlardı. Nitekim Mütesellim Veli Ağa, yetmişaltı atlı ile birlikte Gönen kazasının köylerini gezerek "devr" adıyla halktan 75.000 akçe toplamıştı. Bunun üzerine Gönen kadısı mütesellimi divana şikâyet etmiş ve bu kişilerin derhal yakalanıp gönderilmesi için Bursa kadısına ferman yazılmıştı.²²⁷

2. Kadılık:

İslâm adliye teşkilâtı üzerinde çalışan araştırmacılar, kadılığın tarihini Hz. Peygamber dönemine kadar çıkarmışlar ve dört halife döneminde uygulamaya devam edildiğini ve ondan sonra bütün İslâm devletlerinde yaygın olarak benimsenip yerleştiğini belirtmişlerdir.²²⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda da, daha kuruluşundan itibaren bu müessesenin varlığını görüyoruz.²²⁹ Başlangıçta en büyük kadılık Bursa kadılığı iken, zamanla imparatorluğun başkentinin değişmesiyle birlikte buna Edime ve İstanbul kadılıkları da eklenmiştir. Bu üç şehrin kadılığına "bilâd-i selâse" kadılıkları denmiş ve 500 akçelik mevleviyet kadılığı olarak nitelendirilmiştir.²³⁰

Bunlardan Bursa kadılığına 1066-1068/1655-1657 tarihleri arasında sırasıyla eski Medine-i Münevvere kadısı Kâmetizâde Mevlana Mehmed Efendi²³¹, eski Mısır kadısı Sadruddinzâde Mevlana Ruhullah Efendi²³², Yenişehir kadısı Yakub Efendi²³³, ikinci kez Kâmetizâde Mehmed Efendi²³⁴ ve Hâşimîzâde Seyyid Mehmed Efendi²³⁵ atanmışlardır.

Sancak beylerinde olduğu gibi kadıların da çok sık değiştirildiğini, bunlar arasında Kâmetizâde Mehmed Efendi gibi sadece 3 ay 10 gün görev yapanların²³⁶ da olduğunu görüyoruz. Halbuki Mustafa Akdağ'a göre bir kadının görev süresi bir yıllık "müddet-i örfî" ve bir yıllık da uzatmalı olmak üzere iki seneydi.²³⁷ İşte, daha normal sürelerini bile tamamlamadan kadıların kısa sürelerle değiştirilmesi, adliye teşkilâtının bozulmasına yol açmıştı. Gerçekten de incelediğimiz defterlerde kadıların, esnaftan haksız olarak vergi topladıklarına dair kayıtlar olması bunu doğrular niteliktedir.²³⁸

Anadolu kazaskerinin arzı ve berat-ı şerifle atanan²³⁹ Bursa kadısına Bursa kazası "arpalık" olarak tevcih ediliyordu.²⁴⁰ Öte yandan, yeni tayin edilen kadı şehre girişinde ayan ve eşraf tarafından²⁴¹ top atışıyla²⁴² birlikte törenle karşılanıyordu.

Kadıların mahkemede tuttukları kayıtlardan aldığı ücretler konusunda Kamil Kepecioğlu'nun

30 Eylül 1479 tarihli bir fermana dayanarak verdiği bilgiye göre, tutulan kayıtlardan itknâmede²⁴³ 30 akçe, diğer yazılarda kadıya 15 akçe, bâkire kızın nikahında 20 akçe, dul kadın nikahında ise 20 akçeden daha az alınıyordu. Bütün bunlardan nâib ve kâtime birer akçe veriliyordu. Resm-i kismetle ise mal varlığının % 2'si kadıya ait idi.²⁴⁴ XVI. asır sonlarıyla XVII. asırda miras taksiminde kadılar, 1,5, nikah resminde kız olanlardan kadıya 20 ve hademesine 5, dul olanların nikahından kadı 10 ve hademesi 5, hüccet ve resm-i kitâbette kadı için 20 ve hademesi için 5 ve azâdnâmeden kadı için 50, nâib, emîn ve kâtip için 12 toplam 60 ve sicil kaydından 8, imzadan 12 ve mürâseleden yani şer'î muhâberâtın 6 akçe resim alınırdı.²⁴⁵

225. B. 23a/1.

226. İkizceler ağnamı mukata'a re'ayası mirlivalarını, kendilerinden zorla tekâlif-i şâkka istediği gerekçesi ile İstanbul'a şikâyet etmişlerdi. Bk. C 28a/2.

227. C 37b/1 Evâil-i Cemâziyülevvel 1070/14-24 Ocak 1659.

228. Macdonald 1977: VI, 493; Atar 1979: 12 vd.

229. Aşıkpaşaoğlu 1985: 27.

230. Uzunçarşılı 1965: 88-89.

231. A 105a/1.

232. A 133b/1.

233. A 123a/1.

234. A 71b/1.

235. B 6b/1.

236. Kâmetizâde Mehmed Efendi, gurre-i Rebiülevvel 1066/28 Aralık 1655 tarihinde göreve gelmiş, 18 Cumâdel-âhir 1066/ 8 Nisan 1655 tarihinde göreve Rûhullah Efendi getirilmiştir. Bk. A 105a/1; 133b/1.

237. Akdağ 1974: II, 98.

238. Bir kısım tüccar Âsitâne-i Saâdet'e arzda bulunarak Bursa'ya değişik yerlerde getirdikleri ipekten vermeleri gereken resimleri ödedikleri halde, Bursa kadısının kendilerinden gayr-i kanûnî olarak 40-50 kuruş arasında değişen miktarlarda ayrıca vergi aldığından şikâyetçi olmuşlardı. 20 Zilhicce 1069/ 8 eylül 1658 Bk. C 66a/2.

239. "...mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getürüb...Gurre-i R.Âhir 1066/27 Ocak 1655 tarihinden itibaren göreve başlamak üzere Bursa Kazası değerli fermanım ile sana tevcih edilmiştir.." (Tabeka asluhu'l-mutac damgatü'l-abdî'l-fakîr Mustafa el-kâdî bi-asâkirî Anadolu -ufiye anhû-) Evâil-i Zilkâde 1066. Bk. A 105a/1.

240. Bir fermanla "ber vech-i arpalık Hüdâvendigâr sancakına mutasarrıf olan kadıy-ı kudâdî'l-müslimîn Mevlânâ Bursa kadısı -zide fazluhu-." şeklinde hitap edilmektedir. Bk. C 27b/2.

241. Kepecioğlu ts.:III, 1.

242. 1068/1657 yılında beytül-mal emîni olan Davud oğlu Bâlî Ramazan ve Kurban bayramlarında, Bursa'ya yeni kadının gelişinde, Bursa muhaafazasına memur olan Kenan Paşa'nın gelişinde ve Bursa'ya donanmay-ı ferman olmağa ber mücib-i fermân-ı âlî beş defada atılan toplara 1.300 akçe masrafı olduğunu kadıya tescil ettirmişti. Evâsıt-ı Muharrem 1067/29 Ekim 1656. Bk. B 19b/1.

243. Özgürlük belgesi: Salverilen köle ve cariyele bir daha satılmamaları için sahipleri tarafından verilir.

244. Kepecioğlu : III, 167.

245. Uzunçarşılı 1965: 85.

Bursa kadısının bazen Anadolu kazaskerine ait vergilere tecavüz ettiği görülmektedir. Nitekim evâhir-i Rebiülahir 1047/11-21 Eylül 1637 tarihli bir fermana göre Anadolu kazaskeri, kadıyı kendine ait ücretlere müdahale etmekle suçluyordu. Burada belirtildiğine göre askerî sınıfın resmî kısmeti, nikahı, iknâmesi, vakfiye ve diğer hüccetleri kazaskere aitti. Reâyanın bu tür gelirleri ise kadı'nındı. Ayrıca askerî sınıfın resmî-i kısmetlerinden 100 akçeden az olanları da kadıya verilmişti. İşte kadı, kazaskere ait vergileri almaya kalktığı için söz konusu fermanla dikkati çekilmişti²⁴⁶.

Kadılar bir kısım vazifelere yaptıkları tayinlerden aldıkları berat rûsûmunu "*ahkâm-ı rûsûm emîni*"ne teslim etmeleri gerekirken 1069/1658 yılına ait bir aylık berat rûsûmunu Bursa kadısı zamanında vermemişti. O tarihteki emin, durumu âsîtâne-i saâdete bildirmişti. Bunun üzerine kadıya gelen fermanla söz konusu rûsûmun hemen emîne teslim edilmesi emrediliyordu²⁴⁷.

XVII. asırda kadılar, yukarıda bahsettiğimiz harçlardan başka, nezâret hakkı olarak Bursa'daki vakıflardan ayda 1.200 akçe, cerâyeye olarak da dokuz müd buğday ve arpa alıyordu²⁴⁸.

a. Kadı'nın Görevleri:

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarında kadılar, adli ve idarî bakımdan şehirlerin tam hâkimi durumunda idiler. Akdağ, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren kadıların bu konumunu muhafaza edemediklerini belirtir²⁴⁹. XVII. yüzyılda diğer müesseselerde olduğu gibi adliye teşkilâtında da bozulmaların devam ettiğini söylemek mümkündür. Şimdi Bursa'daki kadı'nın görevlerine, defterlerimiz çerçevesinde kısaca değinmek istiyoruz. Bu görevler başlıca adli, idarî, malî, beledi ve noterlik olmak üzere beş kısma ayrılabilir.

Kadının adli görevleri arasında, yetim çocuklara nafaka bağlanması, alacak, miras, cinayet ve yaralama gibi davaların çözümü kavuşturulması, bülûğa ermemiş çocuklara babaları öldüğünde üzerlerine vâsi tayini, cinayet, yaralama ve intihar keşifleri, köleler ile ilgili davalar sayılabilir²⁵⁰. Meselâ, incelediğimiz dönemde Bursa'da 48 cinayet ve yaralama olayı olduğu anlaşılmaktadır²⁵¹.

Idarî görevlerine gelince; mütevellî tayini, imaretlere tabbah tayini, camilere imam, müezzin, kayıym tayini, mimarbaşı tayini ve ders-i âm atması gibi muhtelif vazifelerin dışında, esnaf yöneticilerinin tayinlerini yapmak ve gerektiğinde görevden almak da kadı'nın görevi idi²⁵². O bütün bu vazifelerinin tayini yapar ve merkezden berat isterdi. Ayrıca kadı merkezden gönderilen her türlü fermanın muhatabı idi. O, gelen fermanların gereğini yapmak zorunda idi. Bu fermanlar; savaş sırasında asker toplamaktan mevcut subaşının azli ve yerine bir başkasının atanmasına kadar olan işlere ilâveten, altı-bölük yoldaşları üzerine kethüdâyeri tayini, Mekke'ye gidecek yeni kadı'nın yol masraf-

ları, Hocaşade Mes'ud Efendi'nin idam fermanı, Açıkbâş Seyyid Mahmud'un Bursa'dan sürülmesi gibi birçok konuyu ihtiva etmektedir²⁵³.

Kadının malî görevleri arasında şu konuları sıralamak mümkündür: Avâız ve nüzûl vergilerinin toplanması, Anadolu'nun sağ kolundaki eyaletlerin hazinesinin merkeze güven içinde gönderilmesine yardımcı olunması, her türlü mukata'aların emîne zaptettirilmesi ve gelir giderlerin kontrolü, vârisiz ölenlerin terekelerinin gönderilen mübâşire yazdırılması, vakıfların yıllık muhasebelerinin yapılması, reâyadan haksız vergi talep edenlerin menedilmesi, vergisini vermeyen esnaf, tüccar ve diğer reâyanın takibi²⁵⁴.

Buna ilâveten kadı'nın, bazı vakıf müesseselerinin bakım ve onarıma ihtiyaç göstermesi halinde keşiflerinin yaptırılması ve onarımlarının sağlanması, tüketicinin korunması amacıyla mevsimlere göre yiyecek ve giyecek maddelerine narh konulması, yani fiyatlarının tespitinin yapılması; esnaf ve zanaatkarın ürettiği malların belirlenen standarda uygun olarak üretilmesini sağlamak gibi beledi görevleri de vardı.

Kadı'nın son olarak belirtilmesi gereken bir diğer görevi de noter hizmetleridir. Bu görevler arasında, her türlü alış verişe dair kayıtlar ile vekâlet ve kefâlet kayıtlarının tutulması ve vakfiyelerin tescili²⁵⁵ sayılabilir.

b. Mahkemede Diğer Görevliler:

Mahkemede kadıdan başka görevliler de vardı. Bunlar; nâib, kâtip, bevab ve mahkemeye çağırılan kişilerin getirmekle görevli muhızlılardır.

246. Fermana göre hitâbet, imâmet, kitâbet, tevliyet, cibâyet, meşîyyet, nezâret vb. cihetlere tasarruf edenler askerî sayıldığı gibi yaveci, derbentçi, köprücü, ulakçı, bağcı, çeltikçi, tuzcu, celebçi, bakırcı, kadı nâibleri, şehir kethüdâları ve tekâlif-i örfiyeden muaf olanlara bunların çocukları, seyyidiler, azadlı köle ve cariyeler ile askerî kadın reâyâ ile evlenmediği sürece askerî sayılırdı. Bk. K 124b/1.

247. B 37a/2.

248. O 2a/1-2 29 Zilkade 1085/25 Şubat 1674. XVII. yüzyılda Balıkesir'de kadı'nın her Ramazan ayında alınması âdet olan bir baklava akçesi vardı. BK. Su 1937: 34.

249. Akdağ 1974: II, 72, 82, 102.

250. A 9a/3; 10a/2; 10b/2; 16b/2; 17b/1; 51a63; 52a/3; 91b/5; 93a/2; 95b/2; 122a/2; 126a/1; 144b/5; B 5b/1.

251. A 52b/2; 72a/3; 80b/2; 85a/4.

252. C 26b/1; A 8a/4; 15b/2; 106b/1; 108a/3; 113a/2; 129a/1; 145b/3; 146b/3; B 38b/2.

253. A 56a/1-2; 112a/3; 117b/2; 125a/2; 139a/3.

254. A 19b/1; 96b/2; 102b/2; 113a/2; 123b/2; 139b/2; C 14b/2; 23a/1; 24a/1; 29a/3.

255. B 2a/2; 5b/1; K 122a/1. XVIII. yüzyılda Ankara kadısının görevi için bk. Özkaya 1985: 207. XIX. yüzyıl Ankara şehri için bk. Özdemir 1986: 186. Genel manada kadı'nın görevleri için bk. Ebu'l Üla Mardin 1970: XI, 44.

256. B 12b/4; 25b/2; A 2a/1; 6b/3; 11b/3; 31a/2.

Bursa mahkemesinde görevli olan ve kadı tarafından atanan nâib "bab nâibi" olarak adlandırılıyordu. Bab nâibi, kadının yanında bulunup gerektiğinde ona vekâlet eder veya herhangi bir şer'i muameleye bakmak üzere kadı tarafından köylere gönderilirdi.²⁵⁷ Meselâ Sadruddinzâde Rûhullah Efendi'nin bab nâibi müderris İbrahim Efendi idi.²⁵⁸ Cinayet, yaralama gibi olayların keşfini yapmak üzere genellikle bab nâibi gönderilirdi.²⁵⁹

Mahkemede bundan başka nâibler olup olmadığı konusunda incelediğimiz defterlerde herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz, fakat 1171/1757 senesinde bab nâibi, keşif nâibi, tahıl nâibi ve ibâk nâibi diye dört nâib olduğunu biliyoruz.²⁶⁰

Daha önce de belirtildiği gibi nâibler, mahkemede tutulan kayıtlardan belirli ölçülerde ücret alıyorlardı.²⁶¹

Kâtip ve bevabın görevleri hakkında defterlerimizde herhangi bir bilgiyle karşılaşmadık, ancak kâtipin mahkemede hüccetleri defterlere geçirdiği ve bevabın da kapıcı olduğu açıktır.

Muhzirbaşı ve muhzirler ise mahkemede hazır bulunması gereken kimseleri getirmekle görevli oldukları gibi şehrin güvenliğini sağlamakla da sorumluydular.²⁶² XVII. asrın sonlarına doğru muhzirbaşıyla birlikte mahkemede yirmi bir muhzir vardı.²⁶³

Muhzirbaşı "müdde'inin mâl-ı makbûzundan yüzde iki" akçe ücret almaktaydı.²⁶⁴ 1675 yılında alınan bu ücretin 1550 yılından beri hiç değişmediğini görüyoruz.²⁶⁵

Muhzirler, miktarları bilinmemekle birlikte "ihzâriyye" denilen bir resim alıyorlardı. Ayrıca avârız-ı divâniyye, ordû-yi hümâyûn, bedel-i nüzûl gibi vergileri toplamaya gelen memurların yanına iki muhzir veriliyor ve kendilerine belirli bir ücret ödeniyordu. İşte muhzirlerin aldıkları ücretlere, hakkı olmadığı halde muhzirbaşı müdahale etmek ve onların aldığı her ücretten, hem kendine hem de hizmetkârına bir muhzir hissesi verilmesini istiyordu. Meselâ 1675 yılında muhzirbaşı mühtedi Ahmed, böyle bir harekete başvurduğundan dolayı divân-ı hümâyûna şikâyet edilmişti.²⁶⁶ Muhzirbaşının ücretini artırmak için bu yola başvurma- sı, hayat pahalılığın artışına paralel olarak ücretinin artırılmaması sebebiyle olduğu söylenebilir.

Muhzirlerden başka mahkemede görevli olan bir avcıbaşı ile 90 nefer avcı da görülmektedir.²⁶⁷ Bunlar da, çevrede ortaya çıkan hırsız ve şakileri yakalayıp mahkemeye getiriyor ve şehrin güvenliğini sağlıyorlardı. Gerçekten de defterlerimizdeki bir kayıt bu durumu açıkça gösteriyor. Bu kayda göre, bir grup şaki İsparta'dan Bursa'ya gelmekte olan kervanın yolunu gece yarısı kesip soy- mak üzere iken o saatte devriye gezen birkaç ne- fer avcı, onları yakalayıp mahkemeye getirmiş

ve muhakemeleri yapıldıktan sonra üçer yıl kürek cezasına çarptırılmışlar ve avcıbaşıya teslim edilmişlerdi.²⁶⁸ Ayrıca vilâyetlerden İstanbul'a gi- den hazinelerin, Bursa'dan geçerken koruma işini de avcılar deruhte ediyorlardı.²⁶⁹

Avcıların sayısı 1659 yılında 80 kişi olup iki kısma ayrılmıştı. Bunlardan 40'ı Hz. Emir semtin- de, 40'ı da Bayır semtinde ikâmet ediyordu.²⁷⁰

Ücretleri konusunda herhangi bir bilgi ol- mamakla birlikte avcılar, avârız-ı divâniyye ve tekâlif-i şâkkadan muaf idiler.²⁷¹

c. Şehir Kethüdâsı:

Devlet nezdinde halkın temsilcisi olan şehir kethüdâsı Bursa'da XVI. asırdan beri bulunmak- tayıdı.²⁷² Bu yönetici hakkında defterlerimizde sa- dece tayini ile ilgili bilgi vardır.

257. Uzunçarşılı 1965: 117.

258. A 42b/3 27 Şevval 1066/ 8 Ağustos 1655. Ayrıca bu tarihten 1067/1656 tarihine kadar sırasıyla Abdülkadirzâde Receb Efendi, Abdurrahim Efendi, İbra- him Efendi bab nâibi idi. Bk. A 69b/1; 71b/1; 93a/1.

259. A 6a/1; 52b/1; 46a/1.

260. S 2a/1-4. Bu dönemde kadı Salih oğlu Osman idi.

261. Mahkemede tutulan belgelerden nâib bir akçe ücret alıyordu. Bk. Kepecioğlu ts.: III, 167.

262. A 21a/3; 53a/2; 93a/1. Ayrıca bk. Özdemir 1986: 198. Muhzirler ve muhzirbaşının Muhzir Aga Bölüğü'ne bağlı olmaları gerekir. Bk. Uzunçarşılı 1943-I, 208.

263. Ö 1b/5.

264. O 21b/2 28 Safer 1086/24 Mayıs 1675.

265. Akdağ 1974: II, 101. Defterlerimizde geçen bir kayıt- tan muhzirbaşının 1642 yılında da aldığı ücret, yüzde iki idi. Bk. I 156a/2. Hatta bu tarihten çok daha sonra- ları, XVII. yüzyılda bile bu ücretin sadece Bursa'da de- ğil, Anadolu eyaletine bağlı diğer sancaklarda da ay- nen varlığını müşahade ediyoruz. Bu asırda Konya'da muhzirbaşının aldığı ücret de "müdde'inin mâl-ı makbûzundan yüzde iki akçe" şeklindeydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Özkaya 1985: 224.

266. O 21b/1.

267. Uzunçarşılı, avcıları ve şikâriyeri ayrı başlıklar halinde anlatmış, birincilerin ilk zamanlar yeniçerilere tüfek ta- limi yaptırdıklarını, ancak bunu zamanla terkettikleri- ni, ikincilerin ise barış zamanında padişahla İstranca dağlarında avlandıklarını ve bulundukları bölgenin inzi- bat işlerini yürüttüklerini ve savaş sırasında padişahla birlikte sefere katıldıklarını söyler ve şöyle ekler: "Ben tüfenk talimi yaptıran avcılarla bunları birbirine karış- tırmaktan çekindim. Bununla birlikte ikisinin bir olma- sı da muhtemeldir". Bk. Uzunçarşılı 1943: 226-230. Defterimizdeki kayıt ise şöyledir: "Bâisü tahrir-i tezkire budur ki, Bursa mahkemesinde hizmet etmek sicil-i mahfûzda mestûr'ul-esâmî olan...90 nefer avcıbaşı- sıyla hizmet-i şer-i şerife lâzım ve mühim ve mu'tad-ı kadim dahi minvâl-i meşrûh üzere olmağla mezbûrları taraf-ı şâhardan bir kimesne müdahale etmemek için işbu memhûr tezkire verilmiştir ki evâil-i Receb 1100". Bk. Ö 1b/5.

268. B 12a/2; C 64a/1.

269. C 64a/1.

270. C 64a/1.

271. C 64a/1.

272. Pakalın 1971: II, 317; Özdemir 1986a: 157.

Bursa kethüdâlığına getirilen kişiler, bizzat kendileri arzda bulunarak şehir kethüdâsı olmak istiyor ve bu istekleri kabul edildiği takdirde "ruûs-i hümayûn" ile göreve getiriliyordu²⁷³. Meselâ, Anadolu Ağası Mehmed Ağa, bu şekilde şehir kethüdâsı olmuştu²⁷⁴.

Görev sürelerinin ne kadar olduğu hakkında defterlerimizde bir bilgiye rastlamıyoruz, ama 1656 yılındaki şehir kethüdâsı olan Ali Bey, bu görevde sadece iki gün kalabilmişti²⁷⁵.

Yukarıda bahsettiğimiz tayin beratlarında bu görevli, şehir muhafazasından²⁷⁶ başka, esnafın da hükûmet nezdindeki temsilcisi olarak gösterilmektedir. Ayrıca esnafın eşkıyalık hareketlerine girişmesi halinde, kethüdâ duruma hâkim olmak ve olayı Âsitâne-i Saâdete bildirmekle görevli idi. Nitekim Bursa kethüdâsı Ali, kahveci ve ehl-i hîref arasından bazılarının sipahi kılığına bürünerek hilâf-ı şer'i şerif teaddiden hâli olmadıklarını şikâyet etmiş ve üzerine gelen emirde, bu gibilerin menedilmesi, şayet emirlere uymazlarsa durumun tekrar bildirilmesi istenmişti²⁷⁷.

d. Şehir Subaşılığı:

Osmanlı şehirlerinde asayiş ve güvenliği sağlamak görevi birinci derecede şehir subaşısına aitti²⁷⁸. Klâsik Osmanlı dönemini inceleyen M. Akdağ şehir şubâşısına "zâim" de dendiğini, şehir merkezi ve nahiyelerini teşkil eden birkaç köyün güvenliğinden sorumlu olduğunu ve divan tarafından merkezden atandığını belirtmektedir²⁷⁹.

XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da da subaşıya "zâimü'l-vakt" adı veriliyordu²⁸⁰. Subaşı, sancak beyi adına mütesellim tarafından iltizam usulüyle atanıyordu²⁸¹. Subaşılar, Seyyid Mehmed, Seyyid Hüseyin ve Ali Bey gibi, iltizam bedeli olarak mütesellime ayda 6.000 akçe ödüyorlardı²⁸². Buna göre subaşıların yıllık gelirinin 72.000 akçeye kadar çıktığı söylenebilir.

Subaşıların gelirlerini cürm-i cinâyet gibi bâd-ı hevâ denilen vergiler oluşturuyordu²⁸³.

1066-1070/1655-1659 tarihleri arasında Bursa'da sekiz kişinin subaşı olduğu ve görev sürelerinin 1-5 ay arasında değiştiği görülmektedir²⁸⁴. Bu da gösteriyor ki, diğer müesseselerdeki istikrarsızlık subaşılikta da mevcuttu.

Açıklanması gereken diğer bir husus da kimlerin subaşı olduğudur. XVI. asırda altı-bölük sipahileri arasında tayin edilen subaşının, incelediğimiz dönemde kapıkulu ağaları içinden atandığını görmemizin yanında seyidlerinde bu göreve getirildikleri anlaşılmaktadır²⁸⁵.

Genellikle kısa süre görev yapmalarının ve merkezî otoritenin sarsılmasının sonucu olarak subaşılar da asayiş sağlama görevini zaman zaman süistimal etmişlerdi. Hapsetmek üzere mah-

keme tarafından kendilerine teslim edilen bir kişiyi serbest bırakarak İstanbul'a gitmesini sağladıkları gibi²⁸⁶ kendi görev bölgesi dışındaki yerlerin bâd-i hevâ vergilerini de toplayarak halka zulmediyorlardı. Meselâ, bir süreden beri Medine-i Münevvere reâyasının cürm-i cinâyet ve resm-i arûsâneleri subaşıya verilmemesi üzerine subaşının müdahale edip almak istemesi, sözkonusu vakfın yâve cizyedârlarının şikâyetine yol açmıştı²⁸⁷. Bu tür hadiseler çokça tekrarlanmış olmalı ki, canı yanan halk, divân-ı hümayûna başvurarak, kendilerinden hileli yollarla haksız vergi alınmaması için ellerine "emr-i şerif" verilmesini istiyorlardı. Nitekim, Sultan Mehmed Evkâfı köylerinden Aksungur Köyü halkının beylerbeyi, sancak beyi ve subaşının kendilerinden haksız yere vergi almamaları için ellerine emr-i şerif verilmişti²⁸⁸.

Daha önce de belirtildiği gibi, kadı infaz yetkisine değil sadece yargı yetkisine sahipti. Infaz ise subaşının yetkisi dahilindeydi. o, yargılama sonucunda hapsine hükmedilen kişiyi kale içindeki zindana²⁸⁹ hapsediyor veya - o dönemin termine-

273. "Mührü-e-i Bursa'nın şehir kethüdâlığı ruûs-i hümayûnumla...Ali Beğ'e tevcih olunub...ruûs-i hümayûnum sûret mücibince zabt u tasarruf ettirilmek...emrim olmuştur" Evâhir-i Safer 1067/20-30 Aralık 1655.A 107a/1.

274. A 113b/1.

275. A 107a/2 Gurre-i Rebiülevvel 1067/29 Aralık 1656.

276. A 113b/1.

277. C 18b/3. XVI. asırda Bursa'da kethüdânın görevlerini anlatan Ö.Ergenç, kethüdânın, devletin reâyaya yüklediği avâz ve tekâlif-i örfiye gibi vergilerin tevzii ve taksimini yaptığını söyler. Bk. Ergenç 1982: III, 108.

278. Pakalın 1977:III, 260.

279. Akdağ 1974: II, 90.

280. B 30a/1.

281. "... inhâ olunur ki, Bursa'da ...şehir subaşılığı işbu 1066 Zilhicce'sinin guresinden bir ay tamâmına ağalarınmızdan...Zaim Ağa'ya deruhte edip..." Gurre-i Zilhicce 1066/20 Eylül 1655. A 117b/2.

282. C 31a/2; 34b/3; 63b/2. XVII. yüzyılda Bolu sancakı subaşılarının da ayda 5.128 akçe gelir getirdiği ve subaşıliga burada da iltizam usulüyle atama yapıldığı belirtilmektedir. Bk. Sahillioğlu 1966, 35: 31.

283. A 101a/1.

284. A 101a/1; 109b/3; 112a/1; 117b/2; C 31a/3; 34b/3.

285. 1066-1070/1655-1659 tarihleri arasında sırasıyla Zaim Ağa, Hasan Ağa, Ali Ağa, Seyyid Mehmed Çelebi, Seyyid Hüseyin, Ali Bey subaşı olmuşlardır. Bk. A 101a/1; 109b/2; 117b/2; C 31a/3; 34b/3; 49b/2; 63b/2.

286. 1068/1657 yılında subaşı olan Hızır Bey, hapsi gereken Receb'i serbest bırakmıştı. Bunun üzerine, Receb'in, oğullarını yaradığı gerekçesiyle çocukların ane ve babası subaşından şikâyetçi olmuşlardı. B 12b/1.

287. C 32b/1.

288. C 50a/1.

289. Bursa'da hapishane bekçisi olan bir "zindan miftahçısı" bulunuyordu. Anadolu ağasının arzı sonrasında beratla atanan bu görevli, yıllık 2.000 akçe ücretini İkizciler ağnâmi mukata'ası malından almaktaydı. 192b/2.; A 12b/1.

lojisiyle- "hakkından gelinmesi", diğer bir ifadeyle "siyaset edilmesi"ne hükmedilmişse onu da idam ettiriyordu. Defterlerimizde geçen 48 yaralama, hırsızlık ve cinayet olaylarından dört tanesinin faillerinin yakalanıp idam edildiğini görüyoruz²⁹⁰.

e. İhtisab Ağalığı:

Klasik İslâm döneminde "hisbe" diye bir müessesenin varlığı bilinmektedir. Başlangıçta, iyilikleri emretmek ve kötülüklerden alıkoymak gibi dinî bir görev olan hisbeyi yerine getiren "muhtesib", sonraları bilhassa ticaret sahasındaki prensiplerin eksiksiz bir biçimde uygulayıcısı olmuştu²⁹¹. Hz. Peygamber devrinde bu görevi yürütenler mevcutsa da hisbe, teşkilâtli bir müessese niteliğine Hz. Ömer döneminde kavuşmuş ve daha sonra hemen hemen bütün İslâm devletlerinde varlığını sürdürmüştü. Osmanlılar'da kendinden önceki İslâm devletlerinden geçtiği bilinmektedir²⁹².

İslâm devletlerinde ihtisab işleriyle uğraşan muhtesibe Osmanlılar'da önceleri "ihtisab ağası" veya "ihtisab emini", Tanzimat'tan sonra da "ihtisab nâzırı" denilmiş, ancak bunun yanında "muhtesib" kelimesi de ihmal edilmemiştir²⁹³. Ayrıca muhtesibin "ihtisab çardağı" denilen bir teşkilâtın başkanı olduğu anlaşılmaktadır²⁹⁴.

Mantran, İstanbul muhtesibinin görevlerinden bahsederken "çardak" adının bu şehire gelen hammaddelerin esnaf arasında paylaştırıldığı yerlere verildiğini ve ayrıca bu gibi yerlere "kapan" (hal, depo) da denildiğini belirtir²⁹⁵. Pakalın'ın verdiği bilgiye göre çardak, esnaf ve bunların yöneticisi olan muhtesib ve ona bağlı yardımcılarının dairelidir. Çardak adıyla ilk bina Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulmuştur. Çardaklara büyük gümrük demek de mümkündür²⁹⁶.

Incelediğimiz defterlere göre ihtisab ağasının yanında "ihtisab kethüdâsı" ve "koloğlanları" denilen yardımcılar da vardı²⁹⁷. Şimdi muhtesibten başlayarak bu görevliler, defterlerimizdeki bilgiler çerçevesinde anlatmaya çalışalım.

Muhtesib, XV. asırda olduğu gibi²⁹⁸ incelediğimiz dönemde de iltizam usûlüyle tayin ediliyordu. İhtisab gelirleri bir mukata'a haline getirilerek genellikle altı-bölük halkından olanlara veriliyordu. İhtisab ağalığı mukata'asının mültezimi (muhtesib)in, bununla birlikte ihtisab kethüdâlığı, şem'hane, bâc-ı iskele-i Mudanya mukata'alarını da iltizama aldığı görülmektedir²⁹⁹. Bunlardan ihtisab ağalığı, yılda devlete iki yük 9.866, ihtisab kethüdâlığı 5.134 akçe gelir getirmektedir. Diğer iki mukata'anın toplam geliri ise 130.000 akçedir³⁰⁰.

Bilindiği gibi muhtesibin asıl görevi, şehir ve kasabalarda esnaf ve zanaatkarları denetlemek, esnafın sattığı mallara narh koymak, kullandığı kile, arşın, endâze, terazi ve kantar gibi ölçü ve tartıları

kontrol etmek³⁰¹, çarşı ve pazarın intizamını sağlamak, kadının verdiği hükmü tatbik etmektir. Ayrıca muhtesib kendine ait vergileri de topluyordu³⁰². Bunlara ilâveten incelediğimiz dönemde, bedelini ihtisab mukata'ası malından karşılamak şartıyla sarayın "kiler-i âmiri"sine ihtiyaç halinde bozayı karşılaması ve kendisine bağlı koloğlanları, kâtip ve hüddâmın tayinlerinin yapılması onun görevleri arasında sayılabilir³⁰³.

İhtisab çardağı kethüdâlığı³⁰⁴, muhtesibe bağlı olarak görünse de tayinin doğrudan merkezden yapıldığı görülmüyor. Zaten kethüdâlık da iltizam usûlüyle veriliyordu. Daha önce de belirtildiği üzere, ağalık ve kethüdâlığı aynı şahsın aldığı da oluyordu. Dergâh-ı âli yeniçerilerinden olan kimse- lere verildiği görülen kethüdâlık, bu dönemde İhtisab Ağası Solak Hasan ile İhtisab Kethüdâsı yeniçeri Mehmed arasında anlaşmazlık konusuydu. Solak Hasan, 8 akçe ulûfesini hazineye bırakıp iki- üç seneden beri ihtisab kethüdâlığını yürüten Mehmed'in elinden südde-i saâdete müracaat edip 5.134 akçeye kethüdâlığı almıştı. O da, Solak Hasan'ın kendisine gadrettiğini şikayet ederek kethüdâlığın 7.000 akçeye kendine verilmesini istemiş ve bu isteği kabul edilerek ihtisab kethüdâlığı kendisine tevdi edilmişti³⁰⁵. Ancak Mehmed'in kethüdâlığını kabul etmeyen kadı, merkeze gönderdiği bir arzda, daha önce kethüdâlık yapıp mâl-ı mirîye zarar getiren Mehmed'in görevden alınarak, Mehmed'in 8 akçe ulûfesini vermek, kendi ulûfesini hazineye bırakmak şartıyla 7.000 akçeye Hasan'a verilmesini istemişti. Böylece Hasan tekrar kethüdâlığa tayin edilmişti³⁰⁶. Demek ki, kethüdâ, hem kendi hem de kadının arzıyla atanabiliyordu.

290. A 4a/1; 43b/4; 52b/2. Meselâ, Bekâr Hamamı diye bilinen "Akçe Hamamı"nda, 13 kişiyle birlikte öldürme ve soygun olaylarına karşın Boşnak Mustafa yakalanarak idam edilmişti. Bk. C 50a/1.

291. Kazıcı 1987: 13-14; Mantran 1986: I, 289.

292. Kavakçı 1975: 41-47.

293. Pakalın 1971:II, 40; Ayrıca bk. A 128b/1.

294. Mantran 1986: I, 291.

295. Mantran 1986: I, 290.

296. Pakalın 1971: I, 325.

297. A 112b/3; 131b/2.

298. Barkan 1942, I, 5: 327.

299. A 112b/3.

300. A 112b/3.

301. Pakalın 1971:II, 40; Özdemir 1986a: 159.

302. Barkan 1942, I, 5: 327.

303. A 112b/3; 131b/2. Muhtesibin görevleri konusunda geniş bilgi için bk. Mantran 1986:I, 288-296.

304. XIV. yüzyılda Ankara'daki ihtisab nâzırlığını anlatan Rifat Özdemir, bu konuları anlatırken ihtisab kethüdâsı ve ihtisab ağası çardağı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Bk. Özdemir 1986a: 159.

305. A 131b/3 25 Cumadelevvel 1066/ 22 Mart 1655.

306. A 128b/1 8 Receb 1066/27 Nisan 1655.

İhtisab çardağında görevli olan ve muhtesibin yardımcılığı durumunda "koloğlanları" adı verilen bir grup daha vardı ki, bunların atamaları ihtisab nâzırının arzı ve beratla yapılıyordu³⁰⁷. Koloğlanı azledilmediği sürece görevde kalabiliyordu. Öldüğü zaman yerine oğlu, koloğlanı olarak atanıyordu. Eğer oğlu yoksa, mülâzımlardan en yaşlısına veriliyordu³⁰⁸.

İhtisab emini, görevini yerine getirmeyen koloğlanını görevden alabiliyor ve yerine bir başkasının atanması için arzda bulunabiliyordu³⁰⁹.

Eğer görevinden azledilen koloğlanı, haksız bir gerekçeyle görevinden alınmışsa İstanbul'a müracaat ederek tekrar vazifesine dönebiliyordu³¹⁰.

Koloğlanlarının sayısı hakkında bir bilgiye sahip değiliz, ancak aynı dönemde İstanbul'da en az 15 koloğlanının olduğunu görüyoruz³¹¹. Bursa'da bu kadar olmasa da buna yakın sayıda koloğlanı olduğu söylenebilir.

Muhtesibin yardımcılığı olarak görülen bu görevliler "ihtisâbiye" denilen vergiyi toplamakla görevliydi. Diğer bir deyişle bunlar muhtesibin vergi tahsilatçıları idi³¹².

Nihayet ihtisab ağasının diğer yardımcılığı da kâtip ve hüddâm (hizmetçiler)dır. Muhtesib, ihtisab mukata'asını iltizama alırken bu görevlileri tayin etme yetkisinin de kendisine verilmesini istiyor ve bu arzusu İstanbul tarafından kabul görüyordu³¹³. Ayrıca defterlerimizde bunlar hakkında herhangi bir bilgi yoktur³¹⁴.

f. Bursa Ağalığı (Yasakçıbaşılığı):

Tanzimat'tan sonra "kavas"da denilen muhafaza memuruna "yasakçı" ve bunların başındaki zâbite de "yasakçıbaşı" adı veriliyordu³¹⁵. M. Akdağ, kelimenin anlamından hareketle şehirlere gelen yolların ağızlarını ve asayiş bakımından çok önemli sayılan bazı noktaları göz altında tutan ve hükümetin, bu bölgeler hakkında koyduğu yasakları uygulayan güvenlik memurlarına "yasakçı" adı verildiğini belirtmektedir³¹⁶. Acaba XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da Bursa Ağası da denilen yasakçıbaşının statüsü ve görevleri ne idi?

Bursa'da yasakçıbaşısına "Bursa zâbiti"de denilmekteydi. Zira o, aynı zamanda yeniçerilerin de zâbiti durumundaydı³¹⁷. Yeniçeri ocağının ihtiyar ve emektar çavuşları arasından seçilen Bursa Ağası'nın tayini Yeniçeri Ağası'na aitti. O, yasakçıbaşılığa atama yaptığında kadıya mektupla bilgi verilmekteydi³¹⁸.

Tayin mektuplarına dayanarak yasakçıbaşının görevleri şu şekilde sıralanabilir: Yakalı dola-ma, burma astar ve yağmurluk giyip varsak ve tü-fenk gibi silahlar taşıyarak fukaraya zulmeden le-

vend tâifesini yakalayıp mahkemenin izni ile haklarından gelmek, şehirde bulunan yeniçeri, acemoğlanı, topçu ve cebeci tâifesini zabt u rapt altında tutmak, bunlar arasında vârisiz ölenlerin terekelerini mirî için zaptederak Uzunçarşılı'da müzâyedeye çıkarıp satmak ve elde edilen parayı müfredât defterlerine yazarak âsitâne-i saâdete göndermek³¹⁹, sefer sırasında Bursa'daki asker tâifesini serdarlarıyla birlikte serhade gitmesi gerekenleri serhade, korucu ve oturucu olanları âsitâne-i saâdete sevk etmek ve ordu-u hümayûna katılmalarını temin etmek, sözlerini dinlemeyen ve itaat etmeyenlerin isim, resim ve dirliklerini yazıp İstanbul'a bildirmek³²⁰.

Bursa'da eşkiyalık hareketleri ortaya çıktığında, şâkilerin yakalanması ve haklarından gelin-mesi konusunda şehrin bütün yöneticileri (kadı, mütesellim, kethüdâyeri, yeniçeri serdarları ve av-cılar zâbiti) ile birlikte Bursa Ağasına da görev ver-iliyordu. Nitekim 20 kişi ile beraber eşkiyalık ya-pan "Baltacı" lakabıyla meşhur kişinin öldürülme-si konusunda bu görevlilere şöyle deniliyordu: "... şimdi hepiniz bu hususa ehemmiyet verip... her ne şekilde ... yakalanması mümkünse üzerine varıp... adı geçen şâkiyi yakalayıp cemiyetini dağıtıp kendisini öldürmek konusunda fermâ-nım olmuştur. ... İhmal suretiyle kaçmasına fırsat verip emr-i şerifim yerine getirilmediği takdirde hepiniz sorumlu tutularak cezalandırılacak ve görevinizden alınacaksınız..."³²¹.

Bursa Ağası'nın normal görev süresinin ne kadar olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, tayin mektuplarından en fazla 3-4 ay görevde kal-dıkları anlaşılmaktadır³²².

307. Mehmed adında biri koloğlanı olarak ihtisab nâzırının arzıyla tayin olmuştu. Bk. A 146b/3.

308. Mantran 1986: II, 296. Görev sürelerinde sınırlama olmadığı konusu için bk. A 131b/2.

309. A 147b/3 20 Safer 1066/19 Aralık 1655.

310. A 131b/2.

311. Mantran 1986: I, 296.

312. Mantran 1986: I, 296; Pakalın 1971: II, 41.

313. A 112b/3.

314. İstanbul şehrinde 1844 senesinde ihtisab çardağı görevleri ve hizmetleri hakkında bk. Kazıcı 1987: 46.

315. Pakalın 1971: III, 606.

316. Akdağ 1974: II, 109.

317. C 26b/1.

318. A 115b/1; 139a/3; 146a/2.

319. Gerçekten de Mahmud Paşa Hani'nda ölen kahve tüccarı Yeniçeri Mahmud'un vârisi olmadığı için malının zaptedilerek satılması ve Yeniçeri Ağası'na teslim edilmesi Bursa Ağası'ndan istenmişti. Bk. A 104b/1.

320. A 115b/1; C 26b/1.

321. A 1113b/1.

322. A 115b/1; 139a/2; 146a/2.

g. Kethüdâyerilik:

M.Akdağ, kethüdâyerinin 1558 Bayazıt isyanından sonra ortaya çıktığını ve bu isyandan sonra yeniçeri ve altı-bölük halkının Anadolu şehirlerinde garnizonlar kurup, ticaret, esnafılık ve çiftçilik gibi değişik işlerle uğraştıklarını, bunun sonucu olarak şehir merkezlerinde kadı, subaşı, şehir kethüdâsı ve diğer ileri gelenler yanında altı-bölük halkından olanların işlerine bakan "kethüdâyeri"nin yer aldığını belirtmektedir³²³.

Yeniçeri askerinin süvari kısmını teşkil eden sipahi, silahtar, sağ ulufeciler, sol ulufeciler, sağ garipler, sol garipler adı verilen "altı-bölük halkı"nın âmiri durumunda olan kethüdâyeriye "zâbit" adı da veriliyordu. Kethüdâyeri altı-bölük ağalarının müşterek imzalarıyla Bursa kadısına hitaben yazılan "mektup"la atanıyordu³²⁴.

Bilindiği gibi XVII. asrın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu Venedik ile savaş halindeydi. Bu sebeple ordunun ihtiyacı olan askeri karşılamak amacıyla Bursa'daki askerin âcilen gönderilmesi hususunda yazılan fermana kadı, mütesellim ve alaybeyi yanında kethüdâyeriye de hitap edilmektedir³²⁵. Bundan başka kethüdâyerinin altı-bölük yoldaşlarını zabt u rapt altında bulundurarak onların işlerini takip etmek, aralarında meydana gelen anlaşmazlıkları çözümlmek gibi asli görevleri vardı. Ayrıca levendât tâifesinden olup sipahi adı ile bayrak ve mızrak götürüp "reâya" ve "ehl-i sük"u rahatsız edenleri takip edip şer' ile hakettikleri cezaları tatbik etmek de vazifeleri arasındadır³²⁶. Kendisine itaat etmeyen altı-bölük halkı neferlerinin isimlerini, resim ve bölüklerini yazıp sipâhiyân ağasına bildirmesi de onun sorumluluğundaydı³²⁷.

Kethüdâyerinin görev süresi 15 gün ile 2 ay 11 gün ya da biraz daha fazla süre arasında değişebiliyordu³²⁸. 1067/1656 tarihinden 1070/1659 tarihine kadar kethüdâyerilik yeniçerilerden Ali Ömer ile Ali Mehmed arasında el değiştirmişti. Bazen bir kişinin üst üste iki kez göreve getirildiği de oluyordu. Bu takdirde bir kişi 3,5 ay görevde kalabiliyordu. Meselâ, Ali Ömer bu şekilde iki defa göreve getirilmiş ve 3,5 ay görevde kalabilmişti³²⁹.

Kethüdâyerinin aldığı ulûfe, bölükteki kıdemlerine göre değişiklik gösteriyordu. İncelediğimiz dönemde ulûfeleri 30-50 akçe arasındaydı. Fakat bu verdiğimiz rakamlar, atanmadan önceki bölükte aldığı ücretler idi. Buna ilâve olarak bir ücret alıp almadıklarını bilmiyoruz. Meselâ, Ali Ömer'in tayin mektuplarında, 22. bölükte olduğu ve yevmî 30 akçe ve başka bir defa da 35 akçe aldığı kaydedilmektedir³³⁰. Ali Mehmed'in ise 12. bölükte olduğu ve yevmî 50 akçe ücret aldığı müşâhede olunmaktadır³³¹.

İKTİSADİ HAYAT

A-Üretim

1. Zirâî Üretim:

Defterlerimize göre, bu dönemde buğday, arpa gibi hububâtın yıllık üretim miktarlarını tespit etmek mümkün değilse de üretim artışı olup olmadığı konusunda bir fikir edinilebilmektedir. Bu husustaki bilgilerimiz, avâız vergilerine dair kayıtlara dayanmaktadır. Söz konusu kayıtlarda ordunun ihtiyaçları için Bursa'dan gönderilmesi istenilen zahire ve diğer gıda maddelerinin cins ve miktarları belirtilmektedir.

1656 yılında bu amaçla Bursa'dan 4.000 İstanbul kilesi buğday sürsât olarak, 6.000 kile arpa ile 1.500 kile hinta (buğday) iştirâ zahîresi şeklinde alınmıştı³³². 1774 yılında yine ordu için 2.500 İstanbul kilesi buğday istenmiş, fakat üretici talep edilen buğdayı çıkaramamıştı³³³. Bu durum bize, buğday üretiminde önemli bir düşüşün olduğunu açıkça göstermektedir. Gerçekten de "Galle-i bâzâr" mukata'ası gelirlerindeki azalma da bu görüşü teyid etmektedir³³⁴.

Öte yandan, aynı dönemde çeltik üretimi de düşmüştür. Meselâ, Ada ve Hasan köylerinde önceki yıllarda 5.000 İstanbul kilesi çeltik üretilirken 1656 yılında Abaza Hasan eşkiyasının tahribi sebebiyle ancak 300 kile çeltik hasılatı elde edilmişti³³⁵.

İstanbul'da matbah-ı âmirenin ihtiyacı olan nane turşusu, yediveren kuruğu ve sirke gibi bazı gıda maddeleri Bursa'dan karşılanıyordu. 1656 yılında yalnız Bursa'dan 2.000 akçe tutarında 4.000 vukiyye sirke üretilerek matbah-ı âmireye gönderilmişti³³⁶.

2- Sınâî Üretim:

Defterlerde geçen alacak, hırsızlık, hibe gibi konularla ilgili kayıtlardan hareketle bu dönemde

323. Akdağ 1966, IV, 6-7: 213.

324. A 105b/1; 111a/2.

325. A 119b/2.

326. A 105b/1; 133a/1.

327. C 17a/2.

328. Defterlerimizde sekiz adet tayin mektubu tespit edilmiştir. Bunlar tarih sırasına göre şöyle dizilir. A 105b/1; 111a/2; 112b/2; 125a/2; 131b/2; 133a/1; 133b/1; 140a/1.

329. A 105b/1; 140a/1.

330. A 105b/1; 140a/1.

331. A 133a/1.

332. C 18a/1.

333. Özkaya 1985: 325.

334. Bu bölümde, Bursa mukata'alarının gelirlerini gösteren tabloya bakınız.

335. B 31b/1.

336. A 113a/1; 122b/1; 130b/1,2.

üretilen çeşitli sanayi mallarını tespit etmek mümkündür. İster hammadde, isterse mamul madde şeklinde olsun, belgelerde söz konusu ürünler zikredilirken hangi yerin malı olduğu da belirtilmiştir. Bursa dışında üretilen malları ayırdıktan sonra -geriye kalanların tamamının bu şehirde üretildiklerini kesin olarak söylemek mümkün değilse de- bunların büyük bir kısmının yerli üretim olduğu kabul

edilebilir³³⁷. Ancak tafta denilen bir dokuma türünün Bursa'da üretildiğini ve tersâne-i âmirenin ihtiyacı için İstanbul'a gönderildiğini biliyoruz. Gerçekten de 1066/1655 senesi 1.000 zira' tafta dokunarak tersâneye verilmişti³³⁸.

337. Tablo IV'e bakınız.

338. A 115b/2.

TABLO IV

Bursa dışında üretilenler	Muhtemelen Bursa'da üretilen mallar		
	Dokuma, keten yünü- ler, kadifeliler, ipek vb.	Ev eşyaları ve Yatak takımları	Mutfak eşyası
Frenk iskemlesi	Al kutnî	Mâî kilim	Ayaklı sahan
Selanik keçesi	Bürünçük gömlek	Kırmızı kilim	Bakraç
Yemenî Yorgan	Bogâsî makrama	Keçe	Tas
Yemenî döşek	Münakkaş muhayyer	Yan keçesi	Kaşık
Yemenî yorgan yüzü	Çuka sermedî	Kâliçe	Billur kadeh
Tire peşkiri	Burucî alaca	Minder	Fağfûrî kâse
Tire makrama	Kapama	Ocak perdesi	Fağfûrî tabak
Tatârî eyer	Sâtil	Seccade	Fağfûrî fincan
Mısır çarşebi (çarşafı)	Câme	Ayna	Çini tabak
Halebî yorgan	Bez	Sepet sandığı	Kahve ibriği
Yemenî şile bezi	Peştemal	Demir örs	Tencere
Yanbolî kebesi	Tafta	Kılıç	Leğen
Londra çuka	Keten bezi	Kara kılıç	İbrik
	Boğça	Sım hançer	Demir sini
	Futa	Altın döşek	Kemha, kumaş, kaftan ve kürkler
	Peçe	Yüz yastığı	Sarı kemha
	Kuşak	Kol yastığı	Al yâfeste (?)
	Tülbent	Beledî döşek	Findûkî kemha
	Çakşır	Beledî yorgan	Gelibolî kaftan
	Destar bağı	Gılâf-ı yastık	Al dârâyî kaftan
	Havlî makrama	Çadır	Atlas kaftan
	Ferrace	Sabun kantarı	Çekârî atlas kaftan
	Çarşeb (çarşaf)	Fanus	Dârây-ı kaftan
	Hammam rıhtı	Takular	Alaca dârây-ı kaftan
	Zîbe donluk	Altın bilezik	Telli hâre kaftan
	Bornos	Altın istefânî	Kırmızı atlas kaftan
	Çintiyan	İncili zülflük	Yeşil atlas kaftan
	Cebe donu	Zümrüd küpe	Kumaş elvan kaftan
	Beledî döşek	Altın hatem	Samur kürk
	Şâl	Altın burma	Samur kalpak
	Sım kuşak	Sım bâzûbend	
	Münevveş muhayyer	İğnelik (?)	
	Deve tüyü muhayyer	Altın küpe	
	Kadife turbûş	İncili salkım küpe	
	İşleme boğça	İncili saç bağı	
	Arakıyye	Endâyişe(20 miskal)	
	Çuha dolama		
	Dikdik		
	Sırmalı makrama		
	Sım rıht kuşak		
	İhram		
	Mezmel kuşak		
	Şehrî ham ipek		

Bu tablonun düzenlenişinde kullanılan belgeler : A 7a/1; 20a/1; 22b/1; 38a/3; 44a/6; 46a/6; 61a/3; 68b/4; 72a/2-3; 89b/1; 90b/2; 92b/1; B 26b/1; 29b/2; 35b/1.

B- Ticaret Mallarının Standardizasyonu:

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda eskiden beri üretilen bütün malların hangi kalitede çıkarılacağı ve ne kadar fiyatla satılacağı kadı, muhtesib ve ehl-i hibreden oluşan bir komisyon tarafından tespit ediliyordu. İşte üretilen malların kalite ve fiyat açısından belirlenen ölçülere uyup uymadığı muhtesib tarafından kontrol edilmekte ve bozuk mal imal eden veya aşırı fiyatla mal satan kişiler cezalandırılmaktaydı. Hatta ihraç ve ithal edilen çeşitli dokuma mamulleri damga-i akmişe mukata'ası emini veya arşuncu tarafından denetlenerek damgalanıyordu. Zamanla iktisâdî birtakım sebeplerle bazı malların kaliteleri düşürülmüş ve yeniden tespit edilen standarda uygun mal üretilmesi emredilmişti. Bilhassa simli kumaşlarda sim oranının azaltılması için sık sık emirler çıkarılıyordu ki, bunun sebebi piyasada kıymetli maden darlığının bulunmasıydı. Bursa'da büyük miktarda üretilen simli kumaşlar hakkında da bu tür yasaklar konduğunu görüyoruz. Meselâ, evâsıt-ı Rebiülevvel 1052/8-18 Haziran 1642 tarihinde yapılan sikke tecdidinden (paraların râyicinin ayarlanmasından) sonra gönderilen bir fermanda, gümüşten sırma çekmek yasak olmasına rağmen bu yasağa uyulmadığının anlaşıldığı belirtilmiş ve bu yasağın kesinlikle uygulanması istenmişti³³⁹. Görülüyor ki, ilk zamanlar malların kalitesiyle oynanmasına şiddetle karşı çıkan devlet, şimdi bizzat esnafı buna, kendisi mecbur ediyordu.

C- Ticaret Mallarının Pazarlanması:

İmparatorluğun diğer şehirlerinde olduğu gibi Bursa'da da ticaret malları kendilerine tahsis edilen han veya pazarlarda belli kurallar içinde pazarlanıyordu. Gerçekten de ithal edilen ipek, doğrudan han-ı harîre indiriliyor, orada dellâllar vasıtasıyla "oturucu esnaf"a satılıyordu. Sırf gümrük resmi vermemek için mallarını ilgili hanlara indirmek istemeyen tüccarları takip etmek ve gümrükten mal kaçırانları yakalamak için "parça sürücü-lüğü" adı altında bir memurluk kurulmuştu³⁴⁰.

Götürücü tüccar veya üreticinin, mallarını ilgili satış yerlerine getirmeden, parakendeci yani oturucu esnafa gizlice satması anlaşmazlıkların çıkmasına yol açıyordu. Öyle ki, eskici (kunduracı) esnafından İsa Mehmed, Hacı Mustafa ve postacı esnafından Oruç ve Kethüdâ Arslan, Hacı Mehmed, İvaz ve Hacı Mustafa mahkemeye gelerek şöyle ikrarda bulunmuşlardı: "...kadîmden bu âna gelince âhar diyardan bâzârımıza gelip beynimizde tevzi' olunan celeb sığır gönünün her bir dânesini yüzyirmi akçeye iştirâ idüb ve celeb olmayan postacı tâifesin dahi ziyâde bahâsıyla iştirâ idegelmişler iken içimizden bazıları postacıların eleklediği göne taarruz etmekle külli ihtilâle bâis olmağın..." ifadelerinden sonra, eskiden olduğu gibi hareket edeceklerine dair aralarında anlaştıklarını sicile kaydettirmişlerdi³⁴¹.

Buna benzer bir şikayeti de pabuççular esnafı yapmıştı. Bu esnaktan, belgede adı geçen altı kişi mahkemede, eskiden beri debbağların pazara getirip sattıkları gönden herbirimiz hissemize düşeni satın alırken Hızır oğlu Mehmed'in bunun aksine gizlice debbağhaneye giderek gön alması bizim zarar etmemize sebep olmaktadır, diye şikayette bulunmuşlardı³⁴².

Verilen bu örnekler, her malın kendine ait yerlerde satılması gerektiğini göstermektedir. Böylece devlet, ticarete konu olan mallardan aldığı vergileri kolayca toplayabildiği gibi esnaf arasında haksız rekabete girilmesini de önleyebilmektedir.

D- Dükkan Kiralama ve Mülk Dükkanlar:

Şehrin fizikî yapısını anlattığımız birinci bölümde, aynı üretimi yapanların, aynı malı satanların bir çarşıda veya handa yer aldıklarını belirtmiştik. Bu hanlar hem bir konaklama, hem de bir ticaret yerleridir. Ülke içinden ve dışından gelen tüccarlar burada konaklıyor ve alış veriş yapıyorlardı.

Çarşılarda bulunan dükkanlar, yanyana sıralanmış üç tarafı kapalı bir tarafı açık yerlerdi. Hanlar, en az iki veya üç katlı kare plânlı belli malların satıldığı birer vakıf malıydı. Hanların alt katındaki odalar depo, üst kattakiler konaklama yeri olarak kullanılıyordu.

Başlangıçta icâre-i vâhide ile kiraya verilen bu dükkanlar zamanla icâreteynle verilmeye başlanmıştı. İcâreteynle kiralanan dükkanlar, mirasçılara intikal ettiği gibi mütevellinin izniyle bir başkasına da satılabiliyordu.

İcâreteynle kiralanan dükkanlardan bazılarının ücretlerine dair defterlerimizden önemli bilgiler edinebiliyoruz. Buna göre, meselâ Mahmud Paşa Hanı'nda iki tahtânî (alt kat) oda, Uzunçarşı (Sûk-i Sultânî)'da müzâyede sonucu günlük bir akçe ücret-i müeccele ve 20.000 akçe ücret-i muaccele ile Mahmud oğlu İsmail Beşe'ye verilmişti³⁴³. Yine Mustafa kızı Fatma, Lüleçiler Çarşısındaki icâreteyn ile tasarrufunda bulundurduğu dükkanı kocası Kılıç oğlu Hızır'a satmıştı ki, bu dükkanın ücret-i müecceleli ayda 20 akçeydi³⁴⁴. Bu misâllerden

339. I 148b/1. Ancak konulan yasağa uyulmadığı görülünce ikinci bir emirle aynı yasak tekrarlanmıştı. C 37a/2.

340. C 10b/1.

341. A 88b/5 Evâhir-i Cemaziyelâhir 1067/5-15 Nisan 1656.

342. A 83a/2.

343. A 46a/3. Mahmud Paşa Hanı gibi Galle Hanı da kiralama usûlü ile işletiliyordu. Han harap olmaya yüz tuttuğu için, hanı kirâlayan 16 kişi mahkemeye gelerek hancı Mustafa oğlu Ali Bey ve Süleyman oğlu Mustafa Bey huzurunda tamir masraflarının keşfini istemişlerdi. Mimar Abdullah oğlu Ali Beşe ile mahkeme nâibi Şeyh Osman oğlu Ahmed Efendi toplam 57.000 akçeye tamir edilebileceğine karar vermişlerdi. Bk. A 25a/1.

344. A 30a/2.

de anlaşıldığı üzere, bir dükkanın ücret-i müeccele- si ayda 15-20 akçe arasında değişiyordu ki, o gün için gerçekten çok düşük bir rakamdı. Kahvehane kiralarnın dükkan kiralarna nisbetle daha fazla ol- duğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Tatarlar Çarşısı'n- daki bir kahvehanenin yarısı, sahibi ölünce hak sa- hibi olarak kızına 22,5 akçe ücret-i müeccele ile intikal etmiştir. Kızın fakir olması ve çocuk yaşta bulunması sebebiyle söz konusu kahvehane müte- velli tarafından vâsîsine 5.000 akçeye tefvîz ve teslim edilmiştir³⁴⁵.

Esnaftan bazılarının vakıflara ait arsalar üze- rinde kendi mülkiyetlerinde dükkanlar vardı. Bun- lar sadece yılda vakfa "mukata'a" adıyla çok az bir kira veriyorlardı. Meselâ, Galle Pazarı'nda bir dükkanın senelik mukata'ası 20 akçe idi³⁴⁶.

İcâreteyn usûlü ile dükkan işletenler öldükle- rinde vârisleri yoksa dükkanlar vakfa geri döner ve hak sahibi olanlara aynı şekilde tekrar kiraya verilir³⁴⁷.

İster icâreteynli isterse mukata'alı olsun, sa- hipleri dükkanlarını bir başkasına satabiliyorlardı. Bu satış sırasında mütevelliden izin alınması gere- kiyordu³⁴⁸. Meselâ, Galle Pazarı'nda yıllık 20 akçe mukata'alı bir mülk dükkan 200 riyal kuruşa satılmıştı³⁴⁹.

Dükkanları kiralayan kişiler kendileri işlet- meyip başkalarına belli bir süre için tekrar kirala- yabiliyorlardı. İcâreteynle Süleyman oğlu Hacı Mehmed'e ait bir bakkal dükkanı on seneliğine yıl- lık 4.225 akçeye Abdülvehhab oğlu Siyavuş'a kira- ya verilmişti³⁵⁰.

Bazen de kiracılar, herhalde para sıkıntısı içinde olmalı ki, dükkanlarını vakıf mütevellisine "istiğlâl" yoluyla satıyorlardı. İstiğlâl şu anlama geliyordu: Dükkan sahibi dükkanını satıp tahliye ettikten sonra yıllık belirli bir ücretle tekrar kiralı- yordu. Aldığı parayı ödediğinde dükkanı tekrar ge- ri satın almış oluyordu³⁵¹.

Tekrar yapılması şartıyla harap olmuş bir dükkanı, mütevellî isteyen şahsa, ücret-i müeccele- si çok düşük tutularak icâreteyn usûlü ile tefvîz ediyordu³⁵².

E- Esnafın Çöküşü ve Dükkan Sayısı:

İmparatorluğun en önemli ticarî merkezle- rinden biri olan Bursa'da XVII. yüzyılın ikinci yarı- nda faaliyet gösteren dükkan sayısını kesin ola- rak tespit etmek şimdilik mümkün değildir.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre, Bur- sa'da XVII. asırda 9.000 dükkan ve 300 dolap vardı³⁵³.

İncelediğimiz belgelerden sadece debbağlar, hallâc ve yorgancılar esnafına ait dükkan sayılarını öğrenebiliyoruz. Bunlardan debbağcılar esnafına ait debbağhanelerin sayısı 1656 yılından önce 86

iken bu tarihte 56'ya kadar düşmüştür. Kezâ, hallâc esnafı söz konusu tarihten önce 30-40 ne- ferken aynı tarihte 14 nefer³⁵⁴ ve yorgancılar es- nafı da dört kişi kalmıştı³⁵⁵. Görüldüğü gibi deb- bağlar esnafının üçte biri, hallâc esnafı da yarı ya- rıya azalmıştır.

Bu düşüş bize, bütün esnafın değilse de en azından bir kısmının XVII. asrın ikinci yarısında iktisadî bir kriz içinde olduğunu gösteriyor. Esnafın içinde bulunduğu bu durum, o devrin iktisadî şart- larının bir sonucu olabileceği ihtimalini düşündür- mektedir. Esnaf içinde öyleleri vardı ki, borç al- dıkları parayı ödeyemiyorlardı. Meselâ, Kasım oğ- lu Mehmed adındaki bir ekmekçi, ekmekçiler kethüdâsına, buğday bedelinden olan 40.000 ak- çelik borcunu veremediği için durum mahkemeye intikal etmişti. Sonuçta kethüdâ, bu paranın 17.000 akçesini merhameten bağışlamış, 3.000 akçesi için fırındaki malzemelerden 20 çuval, 5 elek, 2 fırın küreği, 1 balta, 2 demir çivisi ve 60 bend (?) almış, geriye kalan 20.000 akçesini ise gelecek senenin Muharrem ayından itibaren her ay 1.000'er akçe vermesi şartıyla taksite bağlamış- tı³⁵⁶. Hatta esnaf arasında, satın aldıkları malların karşılığını ödeyecek gücü olmayan esnaflar bulu- nuyordu. Saray ekmekçisi olan Abdullah oğlu Ra- mazan'a verdiği ekmek parasından 20.100 akçesi- ni alamayan ve arabulucular vasıtasıyla 8.000 ak- çeye anlaşılan ekmekçi Abdullah oğlu Hacı Derviş, bu konuya güzel bir örnektir³⁵⁷.

Bu noktada hatıra cevaplandırılması gere- ken bazı sorular geliyor. Acaba dükkanlarını ka- patmak zorunda kalan esnaf bundan sonra ne ya- pıyordu? Gerçekten esnaf sayısındaki bu azalma, sadece iktisadî sebeplere mi dayanıyordu? Burada siyasî ve sosyal sebeplerin rolü de yok muydu?

345. A 3b/5.

346. B 21b/2.

347. A 46a/3.

348. A 30a/2.

349. B 21b/2.

350. A 41b/4.

351. Meselâ, el-Hac Sinan vakfına ait bir ekmek fırını sahi- bi tarafından mütevellîye 75 riyal kuruşa satılmış ve tekrar yıllık 7 riyal kuruşa kiralanmıştı. Bk.B 13b/4. İstiğlâl konusunda geniş bilgi için bk. Betki 1946: 177.

352. Süleyman Paşa Vakfına ait harap olmuş bir dükkan Hüseyin oğlu Veli'ye ayda 2,5 akçe ücret-i müeccele ve belirli bir ücret-i muaccele ile verilmişti. Bk. A 23a/1. Ayrıca bk. A 41b/4.

353. Evliya Çelebi 1975: I-II, 370.

354. B 32a/3.

355. C40a/1.

356. A 41b/3 10 Şevval 1066/1 Ağustos 1655. Diğer bir olayda ise, Yenişehir hâsılları emini Davud oğlu Balı, Tireli Kasım oğlu Mehmed'e sattığı buğdayın bedeli olan 22.200 akçeyi istediğinde ödeyememiş, sonuçta 11 çift Bursa yastığı ve 400 akçe vererek anlaşmışlar- dı. Bk. A 16b/2.

357. A 33b/1. Ahmed oğlu Hacı Mehmed, sattığı kadife pa- rasından 4.125 akçeyi alamamış ve kadifeyi alan Hacı Hüseyin'in borcunu 1.041 gün ertelenmiş ve ayda 120 akçe vermek üzere taksite bağlanmıştı. Bk. A 21b/2.

Bu iktisadî çöküntü karşısında esnaftan bazıların, özellikle kahveci esnafının sipahi kılığına girerek halka zulüm ve işkence yaptıklarını sicillerde görmek mümkündür³⁵⁸.

F- Dış ve İç Ticaret:

Bilindiği gibi, imparatorluk XVI. asrın ikinci yarısından itibaren iktisadî bir çöküntünün içindedir. Bu çöküntünün sebepleri üzerinde çeşitli araştırmalar yapıldığından³⁵⁹ burada bu konu üzerinde durulmayacaktır. Ancak biz bu konunun uzantısı durumunda, geneldeki bu iktisadî çöküntünün Bursa'daki iç ve dış ticareti hangi yönde etkilediğini belirtmeye çalışacağız.

1- Dış Ticaret

XV. asırda Bursa, Halep ve Şam gibi yakın şarkın en büyük ipek pazarlarından biri haline gelmişti³⁶⁰. Ancak hemen XVI. asrın başlarından itibaren ipek ticaretinin gerilediğini "mîzân-ı harîr" mukata'ası gelirlerinden anlamak mümkündür³⁶¹. Bu durum XVII. yüzyılın ilk yarısında da aynı şekilde devam etmiş, fakat XVII. asrın ikinci yarısına gelince nominal bakımdan bir artış kaydetmiştir³⁶². Mevcut verilerle bu dönem ipek ticareti hacmini tahmin etmek mümkün değildir; ancak vergi gelirlerine bakıldığında 1656 yılında 16 yük (1.600.000) akçe "mîzân-ı harîr" geliri elde edildiği³⁶³ görülmektedir. Bu da ipek ticaretinin Bursa ticareti içinde önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Hint yolunun açılmasıyla ipek yolunun devre dışı kalması, İran ile ilişkilerin kopması, iki ülke arasındaki bilhassa ipek ticaretini olumsuz yönde etkilemiş, ancak ticarî münasebetler tamamen kesilmemişti. Gerçekten de incelenen kadı sicillerindeki belgeler bunu te'yid etmektedir. Meselâ, Bursa, mîzân-ı harîr emini Anton adlı Ermeni, Yori adlı Ermeni'ye 10.000 riyal kuruş vererek onu Aceme göndermişti. Yori bu parayla ipek alarak geri dönmüş, ancak bu arada Anton'un malları müsâdere edilmişti. İşte müsâdere edilen malları arasında bu parayla alınan 28 yük ipeği de bulunuyordu³⁶⁴.

Bu dönemde Bursa'ya ziyaret eden J.B. Taverniér ise, Bursa'dan İran'a giden kervan sayısının İstanbul'dan daha fazla olduğunu belirtir³⁶⁵.

Sadece Ermenilerin değil, müslüman ve Acem tüccarlarının da ipek ticareti yaptıkları görülmektedir. Meselâ, Hacı Yusuf'un hayatta iken acem ipeği satışından Mehmed Çelebi'de bulunan 395 kuruş alacağı kızı Mü'mine Hatun'a miras kalmıştı. Mehmed Çelebi bu paranın 300 kuruşunu o hayatta iken ödemiş, kalan 95 kuruşu da kızına vermişti³⁶⁶. Acem tüccarlarından Bursa'ya geldiklerinde "yave" adıyla bir vergi alınıyordu. Acem Şahı bir elçi göndererek bu verginin alınmamasını Osmanlı padişahından rica etmişti. İstekleri kabul edilmiş ve Acem tüccarlarından söz konusu vergi-

nin alınmaması için Bursa kadısına bir ferman yazılmıştı³⁶⁷.

Dışarıdan ithal edilen ticarî maddelerden bir diğeri de kahvedir. Mısır'dan getirildiğini gördüğümüz kahve ticaretinden devletin yıllık vergi geliri 30.000 akçe idi³⁶⁸. Bu ülkeden Bursa'ya kahve getiren ve ismi belirtilmeyen bir yeniçeri Emir Han'ına gelmiş, daha sonra Mahmud Paşa Hanı'nda vefat etmişti. Vârisi bulunmayan yeniçerinin terekesi olarak 7-8.000 kuruş parası ile 7-8.000 vukıyye kahvesi kalmıştı. Bu para ve kahveyi Mahmud Paşa hancısı ve birkaç kişi zimmetlerine geçirmişlerdi. Kadıya hitaben gelen bir fermanla, söz konusu kahve tüccarının mallarının araştırılıp çıkarılması ve müfredât defterleri ile birlikte Ahmed adlı mübâşire teslim edilmesi emredilmişti³⁶⁹.

2- İç Ticaret

Bursa'nın dokuma sanayiinde eskiden beri önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Özellikle ipekli dokumalarıyla XV. yüzyılda ün yapmıştı³⁷⁰.

Sadece simli kumaşların ticaretinden alınan vergi hasılatı Selanik şehri ile birlikte 3 yük 20.000 akçeyi bulmuştu³⁷¹. Ancak daha sonraları bu mukata'anın geliri 2 yük 50.000 akçeye kadar düşmüştü³⁷². Vergi gelirlerinin bu azalması simli kumaş ticaretinin gerilediğini de açıkça göstermektedir. Buna yol açan âmillerin belki de en önemlisi, yukarıda da belirtildiği gibi, kumaşların kalitelerinin düşürülmesi olmuştur.

Bursa'da üretilen zirâî ve sînâî malların birçoğu İstanbul'a gönderilmekteydi. Bunların da büyük bir kısmı, ordunun ihtiyacını karşılamak içindi. Bu amaçla devlet, 1656 yılında Bursa'dan 6.000 İstanbul kilesi arpa, 1.500 kile hinta (buğday)³⁷³ ve 1.000 zira' tafta satın almıştı³⁷⁴.

358. C 18b/3.

359. Bu âmillere; ipek yolunun XVII. yüzyıl başlarında önemini büyük ölçüde yitirmesi, Amerikan gümüşünün Avrupa ve Osmanlı ülkelerini istila etmesi, bunun sonucu olarak meydana gelen enflasyon vs.dir. Bk. İnalcık 1960: XXIV, 93; 50; Dalsar 1960: 173.

360. İnalcık 1954: XV, 1-4: 62.

361. Akdağ 1974: II, 415.

362. Bu konuyla ilgili olarak vergi gelirlerine ait tabloya bakınız.

363. A 118b/2.

364. A 29b/4. 1 yük ipek 156. 028 kg. bk. Göyünç, 1969: 159.

365. Taverniér 1980: 26.

366. A 82a/5.

367. D 86b/1.

368. A 99b/2.

369. A 104b/1.

370. Dalsar 1960: 119.

371. B 24a/4.

372. C 13b/2.

373. C 18a/1.

374. A 115b/2.

Bu dönemde özellikle İzmir ile Bursa arasındaki ticarî ilişkilerin yoğun olduğu anlaşıyor. Fransız seyyahı Thévenot'un bildirdiğine göre, her perşembe günü Bursa'dan İzmir'e kervan kalkıyordu³⁷⁵.

Deri ticaretinin de durumu iç açıcı değildi. Daha önce de belirtildiği üzere, ticaretin durgunluğu 30 debbaghanenin kapanmasına ve harap olmasına yol açmıştı. Kasapların ürettikleri gönler tabakçılar arasında eşit olarak taksim ediliyordu. Açık göz bazı tabakçılar, harap olan dükkanların hisselerini de kendi üzerlerine geçirmesi, aralarında anlaşmazlık çıkmasına sebep olmuş ve olay mahkemeye intikal etmişti. Bir kısım tabakçı esnafı, harap olan dükkanlar yeniden yapılmadıkça gönlerin 56 hisseye ayrılmasını istiyorlardı. Çünkü gönler, böylece esnaf arasında eskiden olduğu gibi, yine eşit dağıtılmış olacaktı³⁷⁶.

Bogâsi denilen astarlık kumaşın ticareti de diğerlerinden pek farklı değildi. Bursa'da bogâsileri kassarlayan iki kârhâne vardı. Sayıları dörde çıkınca, kassarlıklar bogâsileri kendilerine nöbetleşe kassarlatmalarını istemişler ve istekleri doğrultusunda ferman da gelmişti³⁷⁷.

Daha XVI. yüzyılın başlarından itibaren artan boya fiyatları³⁷⁸ çeşitli dokumaların mâliyet fiyatlarını da artırmakta ve esnaf bundan olumsuz yönde etkilenmekteydi. Nitekim, futacılar esnafı önceleri bir futayı 50 akçeye boyarken içlerinden bazıları boyama ücretlerini artırıncı aralarında anlaşmazlık çıkmış ve birkaç futacı esnafı olayı mahkemeye intikal ettirmişti³⁷⁹.

Şehrin ticarî durumunu kısaca ortaya koyduktan sonra, şimdi esnafın ve halkın, finansman problemlerini nasıl giderdiklerini anlatmaya geçebiliriz.

G- Borç Para Tedariki:

İncelediğimiz defterlerden, Bursa'da esnaf ve halkın birbirlerinden veya avârız vakıflarından karz-ı hasen, bey-i bi'l-istiglâl, murâbaha-i şer'iyye gibi yollarla borç para alış verişinde bulunduklarını görüyoruz.

Bu borç alma yollarından biri olan "karz-ı hasen" maddî bir menfaat gözetmeksizin borç para vermek demektir. Konunun daha iyi anlaşılması için bir-iki örnek vermek uygun olacaktır. Mehmed'e Karz-ı şer' olarak 6.000³⁸⁰ akçe ve yine nikahlısı Abdülmennân kızı Selime'nin çeyizini almak için Musa oğlu Mehmed'e tabakçı Kurd oğlu Osman 14.400 akçe borç para vermişti³⁸¹. Ancak borçlular borçlarını ödemedikleri için mahkemeye düşmüşlerdi. İkinci olayda, borçlu borcunu inkâr etmişti. Davacı ise olayı ispat edemeyince dava reddedilmişti. Öte yandan Abdülaziz adında biri, Haço Meşhedî adındaki bir ermeniden 114 aded donluk dârâyı, 72 vukıyye çivid ve miktarları tek tek belirtilen çarşaf, yorgan yüzü, yemenî dül-

bent gibi birtakım eşyayı karz-ı şer' yoluyla almıştı. Abdülaziz zamanı gelince eşyanın bir kısmını ödemiş, geriye kalanını vermemişti. Bu yüzden Haço tarafından dava edilen Abdülaziz, onun sözlerini doğrulayarak söz konusu eşyaları Yeni Han'daki mahzene koyduğunu ikrâr etmişti³⁸². Görülüyor ki, XVII.asnın ikinci yarısında Bursa'da "karz-ı hasen" denilen yolla borçlara işlemleri yapılmakta, fakat bu zaman zaman anlaşmazlıklara da yol açmaktaydı.

"Karz-ı hasen" dışındaki yollarla borç para verenler daima maddî bir menfaat sağlamaktaydı.

İşte bu yollardan biri "bey-i bi'l-istiglâl" idi. Bu yolla borç para almak şu şekilde gerçekleşiyordu: Paraya ihtiyacı olan kişi evini veya dükkanını veyahut tarlasını, sermaye sahibinine tekrar kiralaması şartıyla satıyordu. Böylece sermaye sahibi vermiş olduğu borç para karşılığı satın aldığı şeyin kirasını almış oluyordu. Ayrıca borçlu borcunu ödediğinde sattığı şeyi tekrar geri alabiliyordu³⁸³. Meselâ, Hacı Sinan vakfı mütevellisine Müderris Ahmed Efendi-menzilini 146 riyal kuruşa istiglâlen satmıştı³⁸⁴. Kezâ, Mehmed oğlu Hacı Hasan Şeref Piyale'ye menzilin istiglâlen satarak 100 riyal kuruş almış ve evi de tekrar seneliği 15 riyal kuruşa kiralamıştı. Ancak bu arada her ikisi de vefat edince borç ve mallar vârislere intikal etmişti. Hacı Hasan'ın vârisleri babalarının 100 riyal kuruş borcunu ve senelik 15 riyal kuruş icâre-i müeccelenin de 8 akçesini ödemişler ve alacaklılar da geriye kalan 7 akçeyi bağışlamışlardı³⁸⁵. Görülüyor ki, sermaye sahibi, parasına karşılık resmen % 15 kazanıyordu. Gerçi burada vârisler haklarının bir kısmından vazgeçerek sadece % 8'lik bir gelir elde etmişlerdi.

Bir de vefâen satış yoluyla borç para alma şekli vardı ki bey-i bi'l-istiglâlden farkı oldukça azdı. Buna göre, borç isteyen bir kişi malını sermaye sahibine rehin olarak bırakıyor, borcunu ödediği zaman rehin akdini bozup malını geri alıyordu. Meselâ İsak oğlu Arslan, Abdimali oğlu Şimon 11 adet fağfûrî fincan, 1 altın hatem, 1 kaplan cildi, 1 altın küpe ve 1 sim saat rehin olarak vermiş ve 55 kuruş borç almıştı. Şimon ise zamanı gelince borcunu ödeyerek eşyalarını rehin olmaktan kurtarmıştı³⁸⁶.

375. Thévenot 1978: 214.

376. B 32a/3.

377. A 24b/2.

378. Çizakça 1978: 99.

379. A 12b/2.

380. A 9b/2.

381. B 38b/1.

382. A 22b/1. Diğer örnekler için bk. B 11a/2; 71b/2.

383. Uludağ 1988: 158-159.

384. B 13b/3.

385. A 92a/1.

386. A 15a/1. Yine Muîdzâde Mehmed Efendi, Mahmud oğlu Hacı İsmail'e menzilin vefâen satın alarak 500 kuruş borç para vermişti. Bk. A 34b/3.

Bu şekilde dolaylı yollardan borç almak, İslam'ın faiz yasağından kurtulmak içindi. Gerçekte ise bu, Süleyman Uludağ'ın da haklı olarak belirttiği gibi³⁸⁷ faizden başka bir şey değildi.

İslâm hukukçularının faiz hakkındaki kanaatleri, çeşitli yorumlara müsait çelişkiler taşımakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin resmen % 10-15'i geçmeyen bir faiz haddini meşru telakki ettiğini görüyoruz³⁸⁸. Bilhassa XVI. asrın ikinci yarısından sonra mahallenin ihtiyaçlarını karşılamak, avâriz vergisini ödeyemeyenlerin vergisini ödemek, ihtiyacı olan esnafa borç para vermek gibi amaçlarla para (avâriz) vakıfları kurulmuş ve "murâbaha-i şer'iyye" usûlüyle işletilmiştir³⁸⁹. Meselâ, Kadri Efendi vakfı mütevellisi, Bayram oğlu Ali'yi vakfa olan 4.800 akçelik borcunu ödemediği için mahkemeye vermişti. Bu paranın 4.000 akçesi kendisine karz-ı şer' yoluyla verilmişti. 800 akçesi ise iki senelik asıl paranın murâbaha-i şer'iyyesi idi³⁹⁰. Yine Ümmügülüm adlı bir kadın Yakub oğlu Süleyman Çelebi'den seneliği % 6'dan iki yıllığına 15.000 akçe borç para almıştı. Dolayısıyla iki yıl sonunda borç miktarı murâbaha-i şer'iyyesi ile birlikte 16.800 akçeye ulaşıyordu³⁹¹. Yıllık faiz oranları bazen %10'u buluyordu. Meselâ, Mehmed oğlu Mustafa ve annesi Ebubekir Efendi vakfından % 10 muamele-i şer'iyye ile 30'ar akçe almışlar, fakat daha sonra ödemedikleri için müteveli tarafından dava edilmişlerdi.³⁹² Öte yandan, murâbaha-i şer'iyyenin câiz olabilmesi için, borç isteyen kişinin sermaye sahibinden veresiye bir mal alması, daha sonra üçüncü bir şahıs vasıtasıyla aynı malı sermaye sahibine peşin olarak satması gerekmektedir. Veya borç almak isteyen zat, bir malını sermayedâra peşin bir fiyata satıp tekrar geriye ondan daha fazla bir fiyata -ki bu genelde, % 15'den fazla olmamaktadır- veresiye satın alması lazımdır³⁹³.

Bu konuyla ilgili defterlerimizde geçen örneklerden bir iki tanesini vererek konuya açıklık getirmek istiyoruz. Bunlardan biri, Bayram oğlu Mehmed Çelebi'nin Gülruh Hatun vakfından murâbaha-i şer'iyye ile 40.000 akçe borç almasına dairdir. O, bu parayı 60 gün için almıştı. Bunun için de "çuka bahası" olarak vakfın mütevellisine 1.000 akçe ödeyeceğine söz vermiş ve kardeşini de borcuna kefil olarak göstermişti³⁹⁴. Diğer olayda ise, Han-ı Cedid'de kalan bir Ermeni, aynı handa'ki bir başka Ermeniden 84 riyal kuruş çuka bahası vermek üzere 100 riyal kuruş borç para almıştı. Borçlu Ermeni bu arada ölmüş ve alacaklı olan Ermeniye, ölünün malını müsadere eden beytümâl emini bu alacağına karşılık 92 zira' çuka vermişti³⁹⁵.

H- Esnaf Teşkilatı:

Bilindiği gibi aynı sanatı icra eden, aynı malı üreten kişilerin oluşturduğu birliğe "hırfet" adı veriliyordu. Her hırfetin başında bir esnaf şeyhi

(kethüdâsı) ve onun yardımcısı durumunda olan bir yiğitbaşısı vardı³⁹⁶. Defterlerimizdeki veriler çerçevesinde esnaf teşkilatını anlatmaya çalışalım.

1. Esnaf Kethüdâları:

Her hırfet ehlinin hükümet nezdindeki işlerini yürüten en üst yöneticisi kethüdâydı. XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da her hırfetin ayrı bir kethüdâsı olmasına karşılık XVIII. yüzyılda Sivas'taki bütün esnafın sadece iki veya üç kethüdâsı bulunuyordu³⁹⁷. Öte yandan bezzazistan ve arastada bulunan her sanat kolunun ayrı bir kethüdâsı bulunmakla beraber ayrıca bir bezzazistan ve arasta kethüdâsı vardı³⁹⁸. Pazarlardan ise pazarbaşı sorumluydu³⁹⁹.

Ehl-i hiref tarafından oybirliği ile seçilen bezzazistan ve arasta kethüdâsı, esnafın en ihtiyar ve emekdârı olanları arasından beratla tayin oluyordu. Meselâ, Mustafa adında biri, 1655 yılında bu yolla arasta kethüdâsı olarak tayin edilmişti⁴⁰⁰. Baş yemiş pazarbaşı ise aksine doğrudan beratla atanıyordu. İncelediğimiz dönemde Halil pazarbaşı iken, İvaz adında biri beratla bu göreve kendini tayin ettirmişti. Ancak Halil kendisine haksızlık edildiğini iddia ederek İvaz'ı İstanbul'a şikâyet etmiş ve şikâyeti haklı bulunarak tekrar görevine iade edilmişti⁴⁰¹.

Nalbantlar ve takyeciler gibi diğer esnaflar da kethüdâlarını aralarından seçerek kadıya bildirirler; kadı da bir ilâmla seçilen kethüdâ için İstanbul'dan berat isterdi⁴⁰². Fakat kassablar kethüdâlığına tayin edilen Hasan bu göreve başka bir yolla gelmişti⁴⁰³.

387. Uludağ 1988: 159.

388. Barkan 1968: III, 34.

389. Bu vakıflara "asl-ı vakf" da denir. Bk. Yediyıldız 1986: XIII, 13.

390. B 24a/2. Bu amaçla kurulan para vakıfları için bk. A 21a/2; 40a/1,2; 64b/3; Vakıf paraların işletilmesi konusunda bk. Yediyıldız, 1984:XVIII, 23.

391. A 4a/3.

392. A 102a/2.

393. Uludağ 1988: 134-135.

394. B 36b/4.

395. A 7b/4 Ayrıca bk. B 13b/2; 7a/3; Bursa'da bu tür vakıflar XVI.asır sonlarında oldukça artmıştır. Amme vakıfların idaresinde çeşitli gayri-i menkullerden başka yukarıda belirtilen usullerle işletilmek üzere 3349046 akçe olduğu ve 1561-1562'de bu paranın hemen hepsi faizle işletilmiş ve 333119 akçelik gelir elde edilmiş olduğu belirtilmiştir. Bk. Barkan 1968: III, 34.

396. Ergenç 1980: 107; Özkaya 1985: 63.

397. Demirel 1987: 37.

398. A 129a/4.

399. A 113a/2. Ayrıca bk. Özkaya 1985: 65.

400. A 129a/4.

401. A 129a/4.

402. B 36a/2.

403. "Nişân-ı Şerif-i âlişân oldur ki, ebnây sipâhiyândan.... Mehmed, südde-i saâdetime gelüb mahrûse-i Bursa'da vâkı kassablar kethüdâsı olan Hasan ref' olunub kendüye virilmek....ricâ etmeğin...bu berât-ı hümâyûnı virdim...". Bk. A 126a/4. Ayrıca bk. A 109a/2.

Gerek arasta, gerekse kassablar kethüdâsının esnaf tarafından seçilmeyip doğrudan beratla atanması istisnâî bir durum olsa gerektir. Ancak bu durum, esnaf teşkilâtının eski düzeninin sarsıldığını gösteren bir delil olarak da değerlendirilebilir. Bu dönemde esnaf kethüdâlıklarından bazılarına sipâhi çocuklarının getirildiğini görüyoruz. Meselâ, Mehmed'in ölümü ile boşalan kuyumcubazılığa sipâhi Mustafa getirilmişti⁴⁰⁴. Kassablar kethüdâsı da yine bir sipâhi idi⁴⁰⁵.

Bazı hırfetlerin kethüdâlıklarını beratsız olarak zaptedenler de oluyordu. Boyacılar kethüdâlığı Mehmed adında biri tarafından bu şekilde zaptedilmişti ki, bu durum boyacıların şikâyetine sebep olmuştu. Esnafın bu şikâyeti İstanbul tarafından kabul edilerek, üzerlerine İbrahim adında biri kethüdâ tayin edilmişti⁴⁰⁶. Mehmed adında birinin ölümüyle boşalan ve on senedir kethüdâsı bulunmayan meyve kapanının hamalları kethüdâlığı, İstanbul'a müracaat ederek kendisine verilmesini isteyen Ahmed adında birine verilmişti⁴⁰⁷. Bu olayda da görüldüğü üzere, bir kethüdânın ölümü ile boşalan yere uzun süre kethüdâ tayin edilmeyebiliyordu. Acaba bu kadar uzun süre hamallar neden kendilerine kethüdâ seçmemişlerdi? Ahmed İstanbul'a başvurarak kethüdâlığı istemeseydi, bu durumdan belki hükûmetin de haberi olmayacak, söz konusu kethüdâlık bir süre daha boş kalabilecekti.

Kethüdâ görevini yerine getirmeyince, o hırfet ehli durumu kadiya bildiriyor ve aralarında birini kethüdâ olarak seçip tayin edilmesini istiyorlardı. Gerçekten de buna benzer bir olay nalbantçılar esnafı arasında olmuştu. Bu hırfetin kethüdâsı olan Osman oğlu Murtaza Ağa, görevini yapmadığından nalbantçıların şikâyetiyle azledilmiş ve yine onların istekleri üzerine Ali oğlu Mehmed kethüdâ olmuştu⁴⁰⁸.

Bugün simsar veya komisyoncu diyebileceğimiz "dellâllar" esnafı vardı. Bunlar görevlerine beratla tayin ediliyorlardı⁴⁰⁹. Bilhassa hanlarda vazife yapan ve tüccar ile müşteri arasında bir aracı konumunda bulunan dellâllara, hem alıcı hem de satıcı dellâliye adı verilen bir vergi ödemek zorundaydı⁴¹⁰. Gerçekten de Uzunçarşı'da Anton'a ait müsâdere edilen mallar müzâyede ile satılmış ve 898.145 akçelik maldan 2.000 akçe dellâliye alınmıştı⁴¹¹. Buna göre dellâl vasıtasıyla satılan maldan % 4 oranında dellâliye ücreti alındığı görülmektedir.

Bursa hanlarındaki dellâlların üzerinde onların işlerinden sorumlu bir "dellâlbaşı" bulunuyordu. Doğrudan beratla atandığını gördüğümüz dellâlbaşı, dellâliye olarak alınan ücretlerin dörtte birini alıyordu⁴¹². Ayrıca kazzazların ürettiği ipek, ibrişim gibi malların dellâliyesi de müstakil olarak ona aitti. Dellâlbaşı kendisine ait ücretleri rahatlıkla toplayabilmek için şeyhülislâmdan aldığı fetvâyı şerife ve mahkemeden aldığı resmî vesika ile mer-

kezden berat alıyordu. Öte yandan hizmetinde şehrin ileri gelenlerinin bilgisi ile istediği kişileri istihdam edebiliyordu⁴¹³.

Karasakal oğlu Ahberyan gibi Ermeniler arasından da dellâlbaşı olanlar vardı⁴¹⁴. Ahberyan bu görevde sadece dokuz ay kalabilmiş ve ondan sonra dellâlbaşı müslümanlar arasından olmuştu⁴¹⁵.

Bursa'da dellâlbaşidan başka, bir de bütün dellâlların ve dellâlbaşının kendine karşı sorumlu olduğu dellâllar kethüdâsı vardı. Defterlerimizde geçen bir tayin beratından anlaşıldığına göre, kethüdâlığa talip olan kişi, bizzat âsitâne-i saâdete arzda bulunuyor ve dellâllar kethüdâlığına atanmasını rica ediyordu. Uygun görüldüğü takdirde kendisine beratla kethüdâ olarak tayin edildiği bildiriliyordu⁴¹⁶.

2. Keyaller ve Vezanlar:

Bursa'da dış ülkelerden veya ülke içinden veyahut şehrin civar köylerinden satılmak üzere şehre getirilen mallar, doğruca ilgili han ve kapanlara indiriliyor; burada bulunan keyyâl veya kantarcı denen bir memur tarafından tartılarak esnafa satılıyordu. Bu arada tartılan bu mallardan eğer dışarıdan gelmişse gümrük vergisi, dellâllar aracılığı ile satılacaksa dellâliye gibi birtakim vergiler alınıyordu. Dalsar'ın verdiği bilgiye göre XVI. asırda şehirde, mîzân-ı harîr, kantar ve dengin, meyve kapanı, galle kapanı olarak dört ayrı kantar ve terazî vardı⁴¹⁷.

XVII. asırda ise bunlardan arpa ve buğday keyyâllığıne, bir başka deyişle galle kapanı kantarcılığına talip olan biri, beratla kantarcı olmuştu⁴¹⁸. Orhan Gazi vakıflarından olan ve genellikle sabun, keten ve baharat gibi şeylerin satıldığı Emir Hanı kantarcılığını ise buradaki hancılar yürütüyordu. 1659 tarihinde Mehmed adında biri, hanın kantarcılığını ele geçirmek istemiş, hatta bu görevin yıllık 5.000 akçe karşılığında iltizam usûlüyle kendisine verilmesi için berat da almıştı. Ancak Emir Hanı'nın bağlı olduğu vakıfların nâzırı, Dârüssaâde

404. A 146b/2.

405. A 126a/4.

406. A 108a/3. XVIII. asırda Tokat'ta da, esnaf kethüdâlarının çoğu beratla atanıyordu. Bk. Özdemir 1986 a: 405.

407. A 120b/2.

408. A 49a/2.

409. Meselâ, yastıkçılar esnafı dellâllığından İbrahim alınarak yerine Hasan getirilmişti. Bk. A 96a/3.

410. Mantran 1986: II, 80.

411. A 32b/1.

412. A 95b/3.

413. A 147b/2 "a'yan-ı marîfet ile.."

414. A 147b/2.

415. A 124b/3.

416. A 139b/3.

417. Dalsar 1943: III, 32: 7 vd.

418. Bu zat keyyâllık için bizzat İstanbul'a müracaat ederek berat almıştı. Bk. A 104a/1. Diğer bir örnek için bk. A 128b/3.

Ağası Mehmed Ağa bu durumu İstanbul'a bildirerek Mehmed'in menedilmesini istemişti. Yapılan soruşturma sonunda olayın doğruluğu anlaşılmış, Mehmed'in işine son verilerek kantarın geliri vakfa bırakılmıştı⁴¹⁹.

Kantarcılık çok cazip bir meslek idi. Bu sebeple bazı kişiler, mevcut kantarcıyı görevinden azlettirerek kendisini bu göreve tayin ettiriyordu. Fakat önceki memur kendisine yapılan bu haksızlığı şikayet ederek ispatladığı zaman tekrar görevine iade ediliyordu⁴²⁰.

Hanlarda satılan ipekli veya diğer kumaşlar ile benzeri şeyleri ölçen bir de "arşuncu" bulunuyordu. Süret-i ruûs-i hümayûn gereğince beratla atanan⁴²¹ bu görevli XVI. asırda iltizam usûlüyle tayin ediliyordu. iltizam bedeli olarak da üç yıllığına 140.000 akçe veriliyordu⁴²².

1- Tedavüldeki Paralar ve Fiat Hareketleri:

1. Tedâvüldeki Paralar:

Bursa'da XVII. yüzyıl ikinci yarısında tedâvüldeki paraları anlatmadan önce, konuyla ilgili bilgilerin, ya devletin cizye ve avâız vergileri veya tereke veyahut narh kayıtlarına dayandığını belirtmek isteriz. Tabiatıyla bunların hiçbir paraların serbest piyasadaki değerlerini yansıtmamaktadır. Üstelik bu arada doldurulması gereken boşlukların da bulunması, bu rakamların ihtiyatla kullanılmasını zorunlu hale getirmektedir.

Aşağıdaki tabloda da görülebileceği gibi, akçe bakımından altın paraların değerlerinde büyük artışlar olmuştur. Bu da o günkü enflasyonun bir sonucudur. Çünkü o dönemde Celâli isyancılarının açtığı tahribat, sürekli harpler (Girit savaşı), artan masraflar (harp ve asker maaşları), Amerikan gümüşünün Avrupa ile birlikte Osmanlı piyasalarını işgal etmesi gibi olumsuz etkilerin meydana getirdiği büyük bir enflasyon vardı⁴²³.

Devlet, XVII. yüzyıl başlarından itibaren yurtdışı saydığımız sebeplerden dolayı meydana gelen enflasyonu durdurmak için Bursa'da 1624 tarihinde "sikke tecdidi" yapmıştı. Bu narh kaydının mukaddimesinde tedâvüldeki bazı altın paraların ve akçenin râyici de belirtilmişti. Buna göre altın 120 akçe, kâmil kuruş (riyal kuruş) 80 akçe, babka 6 akçe, Osmanî 3 akçe ve Mısır parası 30 akçe idi. Akçe ise hâlisül'ayar olup 10'u bir dirhem gelen çil akçeydi⁴²⁴. Bu duruma göre 100 dirhem gümüşten 1000 akçe kesilmiş olacaktı.

1624'te yapılan bu sikke tecdidinden sonra altın, riyal kuruş ve esedî kuruşun tespit edebildiğimiz kadarıyla yıllara göre akçeye oranla değerleri şöyleydi: Altın 1633'de 118, 1656'da 118, 1659'da 225 akçe olmuştur. Kâmil (riyal) kuruş 1633'de 78, 1653'de 90, 1656'da 78 1659'da 105 ve 1662'de 100 akçeye yükselmiştir. Esedî kuruş ise 1633'de 68, 1656'da 68, 1657'de 90

ve 1662'de 100 akçe değerinde bir artış kaydetmiştir. 1624-1656 tarihleri arasındaki rakamları nazar-ı dikkate almadan sıhhatli değerlendirmelerin yapılması mümkün değildir. Sadece 1624 rayiçleri ile 1659 ve 1662 rayiçlerini mukayese edersek, altında % 87,5, kâmil kuruşta % 20'lik bir artış meydana gelmiştir⁴²⁵.

TABLO V
TEDAVÜLDEKİ PARALAR VE AKÇEYE
GÖRE RAYİÇLERİ

	1624	1633	1653	1656	1657	1659	1662
Altın	120	118		118		225	
Riyal (Kâmil) kuruş	80	78	90	78		105	100
Babka	6						
Osmanî	3						
Mısır Parası	30						
Esedi Kuruş		68		68	90		100
Abras Kuruş		48					
Zolota (Isolette)				38			
	426	427	428	429	430	431	432

Devlet, cizye ve avâız vergilerinin hesaplanmasında kırpık ve züyûf akçe denilen düşük ayarlı akçeleri kabul etmeyerek 10'u bir dirhem gelen hâlisül'ayar sahih akçeden işlem yapıyordu. Ayrıca resmî râyici 120 akçe olan altunun 118, resmî râyici 80 olan riyal kuruşun 78, resmî râyici 70 olan esedî kuruşunda 68 akçeden değerlendirilerek alınmasını istiyordu⁴³³. Böylece hem altın, hem de kuruşlarda ikişer akçe kazanmış oluyordu.

419. A 24a/2.

420. Solak adında biri, galle kaparı kantarcılığını Mehmed'in eînden bu yolla almış, ancak Mehmed'in girişimleri sonucunda görevi bırakmak zorunda kalmıştı. Bk. A 62a/3.

421. A 128b/2.

422. Kepecioğlu : I, 181.

423. Özellikle 1624-1646 yılları arasında akçe sürekli değer kaybetmiştir. Bk. Kütükoğlu 1983: 30; Yücel 1982: 8.

424. G 184b/1.

425. Tablo V'e bk.

426. 1624'te yapılan bir sikke tecdidinde ilân edilen resmî rakamlar için bk. G 184b/1.

427. Cizye vergisini tahsil ederken devletin kabul ettiği resmî fiyatlar için bk. M 160a/1.

428. 1653 yılı değerleri tereke fiyatıdır. Bk. P 2b/2.

429. 1656 yılında cizye vergisini tahsil ederken devletin kabul ettiği resmî fiyatlarıdır.

430. Tereke fiyatları P 98a/1.

431. Tereke fiyatları P 139ab.

432. Esedî ve riyal kuruşun rayiçlerine dair gönderilen bir fermanın alınan resmî fiyatlar. Bk. Baykal 1969: IV, 7-8: 61.

433. Bu paraların resmî râyicileri için bk. Galip 1307/1889: 223; Hammer 1337/1918: X, 251. Defterlerdeki müzâyede fiyatlarından da bir riyal kuruşun 80 akçe ettiği anlaşılmıştır. Bk. A 31b/1.

2- Yiyecek ve Eşya Fiyatları:

Bu dönemdeki gıda ürünlerinin fiyatlarında ki artışları izeleyebilmek için yine narh, tereke, mübâyaa, müzâyede ve muhtelif olaylara dair kayıtlardan istifade ettik. Dolayısıyla bu fiyatların hiç-biri serbest piyasa fiyatları değildir. Sonra burada bazı mallara dair verilen fiyatlarda ucuzluk veya pahalılığın bu malların özelliklerinden ileri gidebileceği de unutulmamalıdır. Yapacağımız açıklama ve mukayeseler, bütün bu hususlar dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, tabloda belirtilen yiyecek ve giyecek fiyatlarının bazı tarihlerdeki değerlerini bulamadığımız için meydana gelen artış veya düşüşü tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

rak % 50 artmış, sade yağın vukiyyesi ise 1624'te 20 akçe iken 1656'da 30 akçeye kadar yükselmiş ve şeker gibi % 50 artmıştır.

1653'de bir miskal (4,81125 gr.) altın 140 akçe iken 1657'de 148 akçe olmuş ve % 5'lik bir artış meydana gelmiştir.

Yiyecek maddeleriyle ilgili buraya kadar yaptığımız değerlendirmeyi hesaba katmadan sadece 1624 ve 1640 tarihli iki narh kaydında adı geçen yiyecek maddelerini bir karşılaştırmaya tâbi tuttuğumuzda, 1 vukiyye koyun etinin 8 akçeden 10 akçeye çıktığını, sığır etinin 1 vukiyyesinin 4 akçeden 5 akçeye çıktığını, 1 İstanbul kilesi

TABLO VI
GIDA MADDELERİ FİYATLARI

Tarih	Defter No	(İst.Kilesi) Arpa	İst.Kilesi Buğday	Kahve vukiyye	Bal vukiyye	İst.Kile-si Mısır	Sâde yağ vukiyye
1624	G 184b/1	10	40	60	12		20
1640	K 122a/1	22		60	12		
1653 Muharrem	P 2a/3		20	71			
1653 Şevval	P 10a/2	10	20				
1653 Zilhicce	P 12a/1	10	25			10	
1656 Recep	A 31b/1	12			8		12
1656 R.Ahir	P 162b/1		30				30
1656 C.Ahir	A 84b/1			65			
				135			
				140			
1659	C 15a/1	20	50				
1660	P 17a/2	35	80				
			(Vukiyye) Şeker	Sığır derisi		Altın (Miskal)	
1624	G 184b/1		50	40			
			75			140	
1653	P 2a/3						
	P 9a/2						
1655	A 31b/1			50			
1657	P 92a/2					148	
Vukiyye: 1.280 kg. bak. Mantran 1986: 1, 263							
İstanbul kilesi 20 okka (25.656 kg.) bak. Yediyıldız 1985: 119							

Tablo VI'da da görüleceği üzere, bir İstanbul kilesi arpanın 1624'te narh fiyatı 10 akçe iken 1640'da 22, 1653'de 10, 1656'da 12 ve 1659'da 20, 1660'da da 35 akçe olmuştur. 1624 ve 1966'daki fiyatlara göre arpanın % 350'lik bir artış kaydettiği görülmektedir. Diğer önemli bir besin maddesi olan buğdayın bir kilesi 1624'te 40 akçe iken 1653'de 20-25, 1656'da 30-40, 1659'da 50 ve 1660'da 80 akçeye çıkmıştır. Yeni buğdayın fiyatı ise 1624 ve 1660'daki değerlerine göre % 100 bir artış kaydetmiştir. 1624'te vukiyyesi 50 akçe olan şeker 1653'de 75 akçeye çık-

pirinç ve baklanın 40 akçeden 50 akçeye yükseldiğini ve % 25'lik bir artış kaydettiğini görüyoruz. Aynı şekilde 200 dirhem 1 akçelik ekmek % 65 artış göstererek 130 dirhemi 1 akçe olmuştur. Rugan-ı zeytne ise fiyat artışı sadece % 25'dir. Bademin 1 vukiyyesi 16 akçe iken 24 akçe olmuş ve % 50 artış göstermiştir. Balmumundaki artış da aynı oranda olmuş ve 40'dan 60 akçeye çıkmıştır. Bazı maddelerin fiyatlarında ise herhangi bir artış söz konusu değildir ⁴³⁴.

434. Tablo VII'ye bk.

Arpa ve buğdayın 1660 yılındaki fiyatları -ki, bunlar tereke fiyatlarıdır- istisna edilirse 1624-1640 yılları arasındaki narh kayıtlarına göre ortaya çıkan artış oranı ile 1624-1659 tarihleri arasındaki artış oranı birbirlerinin hemen hemen aynıdır. Bu da bize Köprülü döneminde, fiyatların belli bir istikrara kavuştuğunu kısmen de olsa göstermektedir.

1 dirhem şehri ham ipek 3 akçe iken 1655'de 1,5, 1656'da 1 akçeye düşmüş, 1657'de 1,5, aynı yılın sonlarında 2,95 ve 1659'da da 3,6 akçeye kadar çıkmıştır. Görüldüğü üzere, 1656'ya kadar % 50'ye varan bir düşüş gerçekleşirken bu tarihten sonra 1659'a kadar % 20'ye varan bir artışın varlığına şahit oluyoruz.⁴³⁵

TABLO VII
NARH FİYATLARI

Cins	Miktar	1034/1624 fiyatları ⁴³⁶	1050/1640 fiyatları ⁴³⁷
Lahm-ı ganem	1 vukiyye	8 akçe	10 akçe
Lahm-ı bakar	1 "	4 "	5 "
Buğday	1 İst.kilesi	40 "	-
Bakla	1 " "	40 "	50 "
Rugan-ı zeyt	1 vukiyye	16 "	20 "
Pirinç (yerli)	1 İst.kilesi	40 "	50 "
Asel	1 vukiyye	12 "	12 "
Mercimek	1 İst.kilesi	50 "	56 "
Ekmek	200 dirhem	1 "	1 " (130 dirhem)
Badem	1 vukiyye	16 "	24 "
Fıstık	1 "	16 "	12 "
Fındık	1 "	4 "	5 "
Nişasta	1 "	8 "	8 "
Armut kurusu	1 "	3 "	4 "
Ağda	1 "	5 "	5 "
Bursa keşanesi	1 "	3 "	5 "
Siyah üzüm	1 "	3 "	4 "
Lüp incir	1 "	4 "	6 "
Sağ (lyi) enar	1 "	2 "	4 "
Kahve	1 "	60 "	60 "
Bal mumu	1 "	40 "	60 "
Arpa	1 İst. kilesi	10 "	-
Çörek	100 dirhem	1 "	1 akçe (90 dir.)
Sarı çizme a'lâ	1 çift	120 "	120 "
Papuç ulu ayak	1 "	-	55 "
Rüzgâr ulusu (siyah)	1 "	45 akçe	52 "

Giyecek fiyatlarında tespit ettiğimiz bazı malların fiyatları 1653-1660 tarihleri arasında şöyleydi: Arakiyye 1653'de 15 akçe iken 1656'da 40, 1658'de 70 akçeye kadar çıkmıştı. 1656'da 90 akçe olan siyah kapama 1658'de 300 akçeye, çintıyan 1653'de 50 akçeden 80 akçeye, 1658'de de 130 akçeye yükselmişti. Sım kuşak 1655'de 150 akçe iken 1658'de 400 akçe olmuştu. Bu giyim eşyalarının fiyatlarına dayanarak giysilerdeki fiyat artışını tespit etmek, yukarıda saydığımız nedenlerle pek isabetli olmayacaktır. Ancak burada, sadece Bursa'da üretilen "şehri ham ipek" in 1624-1659 yılları arasında tespit edilebilen fiyatlarını verip ne oranda arttığını göstereceğiz. 1624'te

3- İşçi Ücretleri:

Sicillerde işçi ücretleriyle ilgili bazı verilere rastlanmaktadır. Bunlardan biri, kahvehane işçileriyle ilgilidir. Öyle görünüyor ki, kahvehanelerde çalıştırılan işçilerin ücretleri, genelde işveren ile işçi arasındaki anlaşmaya bağlıydı.

17 Ocak 1656 tarihinde kahveci tâifesinden Hacı Mehmed, kahvehanesinde çalıştırmak üzere Mustafa oğlu Hüseyin ile üç seneliğine an-

435. Tablo VIII'e bk.

436. Bk. G 184b/1.

437. Bk. K 122a/1.

TABLO VIII
BAZI YILLARDA MUHTELİF EV EŞYALARI VE FİATLARI

Yıllar	Aylar	Defter no	Atlas kaftan	Beledi Döşek	Alaca kilim	Beledi yastık	Ayaklı Sandık	Kebir Kalıçe	Şamdan	Münakkaş Makarna	Sim Kuşak	Alaca Çarşeb
1064/1653	R.âhir	P 4b/1		110		40	460					
1064/1653	Receb	P 3a/3		120		70	300					
1064/1653	Ramazan	P 9a/2		190					49	70		
1064/1653	Zilhicce	P 12a/1							50			
1065/1654	C.evvel	P 18a/4										2
1066/1655	Muharrem	A 55b/1				100				50	150	
1066/1655	Receb	A 31b/1	600	226	150	70			35			50
1067/1656	Muharrem	A 55a/3									2000	
1067/1656	R.evvel	P 118a/2			55							
1067/1656	R.âhir	P 162b/1			59		185					
1067/1656	Şaban	P 168b/1	500									
1068/1657	R.âhir	P 92a/2				25						
1068/1657	C.âhir	P 97b/2		150	120				19			
1069/1658	R.âhir	P 110b/1						620	40			
1069/1658	C.evvel	B 38b/1			150		270				400	
1070/1660	R.âhir	P 175b/2		110	150	80		1200				80

Yıllar	Aylar	Defter no	Mısır Hasır	Yanboi Kebesi	Şehri Ham İpek	Arakiye	Gömlek	Siyah Kapama	Tülbent	Çmtiyan	Yan keçesi
1064/1653	R.âhir	P 4b/1								50	50
1064/1653	Ramazan	P 9a/2		40		15	20			80	140
1065/1654	C.evvel	P 18a/4	30								
1034/1624		G 184b/1			3						
1066/1655	Receb	A 31b/1	70		1.5						
1067/1656	Muharrem	A 55a/3				40	100				
1067/1656	R.âhir	P 162b/1					35	90	200		
1067/1656	R.evvel	P 118a/2			1						
1068/1657	R.âhir	P 92a/2			1.5		50				
1068/1657	Zilkade	B 15b/3			3						
1069/1658	C.evvel	B 38b/1				70		300	200	130	
1070/1659	Şewal	P 149b/1			3.5						

laşmıştı. Anlaşmaya göre Hüseyin'in günlüğü 10 akçe olacaktı. İşveren ücretin 50 kuruşunu peşin ödemiş, ancak işler yolunda gitmediği için işverenle işçi mahkemelik olmuşlardı. Açtığı davada işveren, işçisinin işbaşı yapmadığını, dolayısıyla peşin ödediği 50 kuruşun geri verilmesini talep ediyorken, işçi de kahvehanede 60 gün çalıştığını ve bu hizmetine karşılık kendisine 1.200 akçe ödenmesi gerektiğini belirtiyordu. Neticede mahkeme, davacı ve davalıyı barıştırmış ve her ikisi de taleplerinden vazgeçmişlerdi. Bu tarihte bir Osmanlı kuruşu 80 akçe olduğuna göre⁴³⁸ 50 kuruş 4.000 akçe

etmekteydi. Halbuki işçi 1.200 akçe istiyordu. Üstelik 60 gün karşılığı ücretin 600 akçe olması gerektiğinden, işverenin 3.400 akçe alacaklı ve haklı olduğu açıkça anlaşılmasına rağmen davanın işçinin lehine neticelenmesi ilginçtir.⁴³⁹

Belgelerden bir diğeri de Eski Yeni Han'da Yani adında bir tâcirin yanında hizmetçi olan Nikola adlı bir Ermeniyle ilgilidir. Yani, Nikola ile seneliği 800 akçeye anlaşmış, ancak bu arada Niko-

438. Mantran 1986: I, 234.

439. A 68a/1.

la hastalanarak yatağa düşmüştü. Daha sonra herhangi bir meselenin çıkmaması için patron mahkemeye başvurarak işçisinin malının tespit edilip kaydedilmesini istemişti. Bu isteğe binâen yapılan tespitte, işçinin giydiği birkaç parça eşyası çıkmıştı. Bu belgeye dayanarak, işçi ücretlerinin piyasa şartlarına göre düşük bir düzeyde olduğu söylenebilir.⁴⁴⁰

J- VERGİLER

1- Mukata'alar

Türkçe karşılığı "*kesim*" olan mukata'a, bir araziye önceden kararlaştırılmış yıllık bir ücretle tasarruf etme imkânı sağlayan bir kira sözleşmesidir.⁴⁴¹ Bu, daha çok vakıf arazilerinin kiraya verilmesinde tatbik edilen bir usûldür. Bir de bunun dışında mukata'a, hass-ı hümayûna dahil arazinin vergileri, maden işletmeleri, gümrük resimleri gibi bir takım vergilerin iltizâmına da ad olmuştur.⁴⁴² Bu tür vergi gelirleri dirlik olarak verilmeyip, mizân-ı harîr, ihtisab mukata'ası gibi mukata'alar haline getirilmişti.⁴⁴³

Mukata'aların gelirleri başlangıçta ulûfeli eminler vasıtasıyla toplanırken zamanla devletin birtakım malî sıkıntıları içine düşmesi sonucu, bu gelirler seneden seneye mültezimlere verilmeye başlandı.⁴⁴⁴

İltizâm usûlünde mukata'a açık artırmaya çıkarılmakta ve kim daha fazla verirse onun üzerinde kalmaktaydı. Mukata'ayı iltizâma almayı başaran mültezim, kefil göstermek zorunda olduğu gibi, taahhüd ettiği bedelin bir kısmını peşin olarak, geriye kalan kısmını ise üçer aylık taksitlerle süresi içinde ödemek mecburiyetindeydi.⁴⁴⁵ İltizâm ile emanet birleştirilerek bir kişiye verilirse buna "*ber vech-i emânet-i iltizâm*" deniyordu. Buna göre, emin ulûfesi karşılığında mukata'anın idaresine bakıyor, mültezim olarak da gelirini topluyordu. Eğer mukata'a, yıllık belirli bir bedelle ve kayd-ı hayat şartıyla verilirse buna da "*ber vech-i mâlikâne*" adı veriliyordu.⁴⁴⁶

İncelenen sicillerde isimlerini tespit ettiğimiz⁴⁴⁷ mukata'alardan biri "*ber vech-i iltizâm-ı emânet*", bir diğeri "*ber vech-i mâlikâne*" ve bu ikisinin dışındakiler de iltizâm olarak işletilmişti.⁴⁴⁸

Mukata'aların iltizâma verilmesinin sebebi, ülkenin fevkalâde iktisadî bir kriz içinde bulunmasından dolayı idi. Öyle ki, hazine askerlerin ulûfesine verilecek yeterli para yoktu. Nitekim yeniçeriler ve sipahiler, aylıkların bakır parayla ödenmesine itiraz ederek isyan etmişlerdi.⁴⁴⁹ Bu sırada ülke, Girit adasını işgal eden ve Çanakkale'yi abluka altına alan Venediklilerle savaş halindeydi. Köprülü Mehmed Paşa, ülkeyi bu durumdan kurtarmak için olağanüstü yetkilerle vezir-i a'zamlığa getirilmişti. Gerçekten de o, göreve gelir gelmez

bir kısım malî tedbirler aldı. Bunların başında gereksiz masrafları kırmak ve mukata'aları daha kârlı bir biçimde iltizâma vermek geliyordu.⁴⁵⁰ Öte yandan incelediğimiz dönemde iltizâm şartları biraz daha değişmişti. Meselâ, XVI. asırda iltizâm süresi genellikle üç sene iken⁴⁵¹ bu dönemde bir yıldır.⁴⁵² Mukata'aların gelecek yıllara ait hasılatları da önceden iltizâma veriliyordu.⁴⁵³ Ayrıca, bir mukata'ayı iltizâma alan mültezimden daha fazla veren birinin çıkması durumunda, bu kimseye verilmek üzere mukata'a öncekinin elinden alınıyordu.⁴⁵⁴

İltizâm usûlüyle mukata'aların işletilmesi daha kârlı gibi görünüyorsa da, aslında kısa zamanda birçok zararı ortaya çıkmıştı. Gerçekten de devletin askerî ve malî sisteminin temelini teşkil eden timar sistemi bozulmuş, artık mahlûl timarlar hak sahiplerine verilmeyerek iltizâm usûlüyle işletilmeye başlamıştı.⁴⁵⁵ Diğer taraftan mültezimler daha fazla kâr yapmak için reâyadan kanun ve şer'-i şerife uymayan vergiler istiyorlardı. Mültezimlerin çoğu sipahilerden olduğu için askerî güçlerini de kullanmaktan çekinmiyorlardı. Bunların zulmünden bunalan halk, divân-ı hümayûna şikayetler yağdırmaktaydı. Nitekim Yenişehir hasları reâyası, sadece eminlerine 100 akçe "*resm-i duhan*" adında bir vergi öderlerken, muaf oldukları halde kendilerinden tekâlif-i örfiye adı altında 100 akçe de güherçile bedeli alınmasından şikayetçi olmuşlardı.⁴⁵⁶ Ancak, haksız vergi alınmamasını emreden fermanlar, eminleri zulümden alıkoymamış olmalı ki, bu defa da Kite kazasına bağlı Anahor, Tahtalı ve Yaylacık gibi birkaç köyün gayr-i müslim reâyası kendilerinden 140 akçe yerine 300 ak-

440. A 51b/2.

441. Mukata'a ile kiralanen toprak mirasçılara intikal edebiliyordu. Arazi üzerine kiracı bina yapar veya ağaç dikerse bunlar da onun mülkiyetine geçiyordu. Bunları isterse vakfedebiliyordu. Yediyıldız 1985: 136-137.

442. Turan 1968: V/II, 950; Kazıcı 1977: 142; Gökbilgin 1977: 176.

443. Akdağ 1974: II, 334.

444. Akdağ 1974: II, 335.

445. Kazıcı 1977: 136; Akdağ 1974: II, 336.

446. Tabakoğlu 1986: 272.

447. Tablo IX' bakınız.

448. Bozohane mukata'ası iltizâm-ı emânet, tahmîs-i kahve mukata'ası da mâlikâne olarak verilmişti. Bk. A 99b/2; 122a/1.

449. Shaw 1982: 284.

450. Shaw 1982: 288; Lewis, 1984: 31.

451. Akdağ 1974: II, 345.

452. A 98a/1; 121a/1.

453. A 98a/1; 121a/1.

454. Bâc-ı bâzâr-ı galle ile tahmîs-i kahve mukata'ası 150.000 akçe iltizâma Hüdâverdi oğlu Ahmed Bey'in elinde iken, daha fazla teklifte bulunan Hasan Solak'a 200.000 akçeye verilmişti. Bk. A 98a/1.

455. Sinan Çavuş'un oğlunun tasarruf ettiği Kara Hidir timarının iki yıllık öşrünü, vekili Mehmed Bey'e "*ber vech-i maktu*" 1000-1600 akçeye vermişti. Bk. A 110b/3.

456. D 77b/3 14 Rebiülevvel 1059/28 Mart 1649.

çe alındığını bildiriyorlardı⁴⁵⁷. Fakat zulüm yine önlenememişti. Devlet bu haksızlıkları ortadan kaldırmak için fetva istemişti⁴⁵⁸. Haksız vergi almanın câiz olmayacağına dair fetva verilmesine rağmen eminler yine istedikleri gibi hareket ediyorlardı. İşte bunlardan biri olan Yenişehir kethüdâyeri Mustafa, iki bayrak sarıca ile üzerine gittiği Yenişehir reâyasından hamr ve arak istemesi bir yana, normalde bu reâyânın senede bir kez zahîre vermeleri gerekirken onlardan üç dört defa zahîre almıştı. Haklı olarak bu durum halk tarafından divân-ı hümayûna arzedilmiş ve kadiya hitâben yazılan fermanında, davaya bakılması ve halledilemediği takdirde divân-ı hümayûna gönderilmesi istenmişti⁴⁵⁹.

Mültezimler arasında, bir-iki şehre ait mukata'aların bir kısmını birleştirerek iltizâma alan ve sonra da her birini sipariş edenler de vardı. Bu da halkın daha fazla soyulmasına yol açıyordu. Meselâ, Bursa mizân-ı harîr mukata'asını 16 yük (1.600.000) akçeye iltizâma alan İstanbul gümrük emini Yahya Ağa, bu mukata'ayı 20 yük (2.000.000) akçeye matbah-ı âmire emini Ömer Efendi'nin kardeşi Seydi Ali'ye vermişti⁴⁶⁰.

Mültezimlerden yine öyleleri de vardı ki, halkın sırtından zengin olmuşlardı. Çınar vakasında öldürülen İstanbul gümrük emini Hasan'ın⁴⁶¹ kardeşi Anton adlı Ermeni bunlardan biriydi. İzmir gümrük emini olan Anton'un Menteşe, İzmir, Aydın, Karesi, Saruhan ve Bursa'da menkûl ve gayr-i menkûl çok miktarda malı vardı, Hasan'ın öldürülmesi üzerine, onun da mallarının müsâdere edilerek "recec" mevâcibine yetiştirilmesi emredilmekteydi⁴⁶². İşte bu emir gereğince Bursa'da, Anton'a ait çiftlikler, evler, mahzenler, dükkanlar, çiftliklerdeki cariye ve köleleri, malları, parası ve mahzendeki ticarî eşyaları müsâdere edilmişti. Malları Sûk-i Sultânî'de satılıp masraf olarak gösterilen 282.100 akçenin dışında 616.045 akçe hazineye gönderilmişti⁴⁶³. İsimleri tek tek yazılan dokuz Ermeni meyhaneci zimmetinde olan 500 riyal kuruşu (40.000 akçe)⁴⁶⁴ ile Kite nahiyesindeki Külâle Çiftliği'ndeki müsâdere ile satılan mallarının bedeli olan 1.200 riyal kuruş (96.000 akçe)⁴⁶⁵ ve Acem'den ipek almak üzere ortağı Yori'ye verdiği 10.000 riyal kuruş karşılığında 28 yük⁴⁶⁶ ipeği de hazineye gönderilen malları arasındaydı⁴⁶⁷. Böylece Anton'un 1.834.145 akçelik bir serveti müsâdere edilmiş oluyordu.

Kaynağımızı teşkil eden sicillerde, mukata'aların gelirlerine dair bilgiler de bulunmaktadır. Biz bunları bir tablo halinde verecek, bir fikir vermesi bakımından bazılarının gelirlerini XVI. yüzyıldakilerle mukayese edecek ve meydana gelen değişimleri tesbite çalışacağız.

Tablo IX'da da görüleceği üzere, 12 adet mukata'anın 1655-1659 yılları arasındaki gelirlerinin toplamı 5.033.212 akçedir⁴⁶⁸. Bunun içinde en büyük pay mizân-ı harîr mukata'asına aittir.

1508 yılında 1.816.667 akçe geliri olan bu mukata'a 1654-1655 yılları arasında 1.300 (13 yük), 1658-1659 yıllarında ise 1.600.000 (16 yük) akçe gelir getirmişti. 1508 yılı gelirine göre mukata'anın geliri önemli miktarda düşüş göstermiştir. Halbuki bahse konu mukata'a, mültezimi tarafından bir başkasına 20 yük (2.000.000) akçeye satılmıştı ki⁴⁶⁹, bu duruma göre sadece mültezimin 400.000 akçe kârı olmuştu. İkinci şahsın ne kadar kâr ettiğini bilemiyoruz. Akçenin değerindeki düşüşleri de dikkate alırsak, bu düşüşün gerçekte daha fazla olduğu anlaşılır.

Bâc-ı bâzâr-ı galle mukata'ası, 1573'de 226.667 akçe gelir getirirken, 1616'da 141.666, 1638'de 120.000 akçe gelir getirmişti. 1655 yılında da 120.000 akçe geliri olan mukata'a 1656 yılı 200.000 akçeye iltizâma verilmişti.

1574'te 206.666 akçe gelir elde edilen kapan mukata'asının 1658'de 80.666 akçe hâsılatı olmuştu. Bâc-ı pây-ı ağnam mukata'asının 1550 yılındaki 88.000 akçelik geliri 1649'da 55.000 akçeye kadar düşmüş ve bir daha artmayarak 1659'da da 55.000 akçe gelir getirmişti.

457. A 124a/3.

458. "Bir karyede sâkin olan zimmi tâfesi emr-i defter-i hâkânî mücibince hazine ve resm hakların cem'ine me'mur olana verirken mezbûrlar kanaat itmeyüb hilâf-ı emr-i defter tâife-i merkûmdan ziyade akçe almaya kâdir olur mu? Heman buyurula: el-Cevab: Olmaz". Bk. A 124a/4.

459. A 127b/1. 27 Receb 1066/ 21 Mayıs 1655.

460. A 118b/2; Ayrıca bk. A 17b/2; 34b/2; C 13a/1.

461. Hasan, ihtidâ eden bir Ermeniydi. Sıkkeyi toğuş etmişti. Bk. Hammer 1337/1921: 253 vd.; Thévénat 1978: 191.

462. A 144a/1 11 Cemâziylevvel 1066/10 Mart 1655. Bu meyanda Bursa kadısına vezir-i a'zâm Siyavuş Paşa, Defterdar Mehmed de mektuplar göndermişti. Bu mektuplarda dâru'l-harbe firar eden Anton'un yakalanması, mallarının müsâdere edilerek müzâyede ile satılması ve parasının "recec mevâcibi"ne yetiyecek şekilde gönderilmesi isteniyordu. Bk. A 134b/1-2; 135a/1; 142b/2.

463. A 31b/1; 32a/1-2; 32b/1; 33a/1.

464. A 9b/4.

465. A 125b/1.

466. A 29b/4.

467. A 29b/4.

468. Her mukata'anın bir yıllık geliri esas alınarak bu rakam elde edilmiştir.

469. A 118b/2.

TABLO IX
BURSA MUKATA'ALARI GELİRLERİ

	1632	1638	1639	1641	1648	1649
Tekâüdün ⁴⁷¹				2258320		
İhtisâb ⁴⁷²	199066					
Bâc-ı Bazar-ı Galle ⁴⁷³		120000				
Yenişehir, İnegöl, Kite ve tevâbi hasları ⁴⁷⁴			650000	650000		
Bâc-ı Pây-ı Ağnam mea serçin ve darçin ⁴⁷⁵					55000	55000

	1654	1655	1656	1658	1659
Mizân-ı Harîr ⁴⁷⁶	(13 yük) 1300000	(13 yük) 1300000	(16 yük) 1600000	(16 yük) 1600000	(16 yük) 1600000
Tekâüdün ⁴⁷¹		500028			700080
Bozahane ⁴⁷⁷	43000				
Tahmîs-i Kahve ⁴⁷⁸			30000		
İhtisâb ⁴⁷²			209866		
Bâc-ı Bâzâr-ı Galle ⁴⁷³			120000		
Kapan ⁴⁷⁹				80666	80666
Boyahaneler ⁴⁸⁰					15000
Yenişehir, İnegöl, Kite ve tevâbi Hasları ⁴⁷⁴	650000	650000		650000	650000
Bâc-ı Pây-ı Ağnam mea ser- çin ve darçin ⁴⁷⁵		55000			55000
Yahudi taifesinin ispençe ve rav akçeleri ⁴⁸¹		79600		79600	
Bursa, Kite, Mudanya ve Gemlik resm-i usûra ⁴⁸²		10000			

Mukata'aların gelirlerinin düşmesinin sebepleri arasında şunlar zikredilebilir: XVI. asrın sonu ve XVII. asrın başlarına doğru İran'la yapılan savaşlar, bu ülkeyle olan ipek ticaretimizi olumsuz yönde etkilemişti. Ayrıca coğrafi keşifler sonucunda Avrupa devletleri artık Anadolu yollarını kullanma zorunda kalmadan doğu ülkeleri ile ticarî bağlantılarını kurmuşlar ve Bursa'nın da üzerinde bulunduğu ipek yolu devre dışı kalmıştı. Öte yandan sosyal hayatın ekonomik hayatı etkilediği gerçeğinden hareketle istikrarsız ve güvenliği olmayan bir yerde ticarî hayatın canlı geçmeyeceğini rahatlıkla söylenebilir. Gerçekten de daha XVI. asırda başlayan Celâli isyanları, sipahi ve yeniçeri ayaklanmaları istikrarı bozan en önemli hadiseler arasında sayılabilir.

Nihayet bunlardan başka, mallarını gümrüklere getirmeden daha yollarda pazarlayan, Bursa'ya gelmesi gereken malı İstanbul'a götürüp bu suretle vergi kaçırmaya çalışan tüccarların varlığını da biliyoruz.⁴⁷⁰

470. A 133b/2.

471. G 136b/2. Bursa'nın 1655 yılında tekâüdün geliri 500.028 akçeydi. 26 yük 38.500 akçenin içinde Hüdâvendigâr, Kütahya, Aydın, Karahisar, Karesi, Engüri, Teke-Hamid, Alâiye, Sultanönü, Saruhan, Muğla, Kocaili sancaklarının tekâüdün gelirleri de vardır. Bk. A 121a/1; C 52a/1.

472. M 159b/1; 163a/3. 1656 yılında bu mukata'a iltizama verilirken bâc-ı iskele-i Mudanya 100.000 akçe, şem'hane mukata'ası 30.000 akçe, ihtisâb kethüdâlığı 5.134 akçe ile aynı mukata'ayla birlikte iltizama verilmişti. Bk. A 112b/2. Ancak ihtisâb kethüdâlığı bunlardan ayrılmış ve tekrar 7.000 akçeye deruhte edilmişti. Bk. A 128b/1.

473. A 34b/2; 98a/1.

474. 1623- 1625 yıllarındaki gelirleri 620.000 akçeydi. Bk. G 116b/3; E 177b/1; I 153b/1; A 96b/2; 141b/2; C 30a/3.

475. D 89a/1; A 124a/2; C 22b/2.

476. Mizân-ı Harîr mukata'asının 1508 yılı geliri 1.816.667 akçeydi. Bk. Akdağ 1974: II, 415; A 139b/2; C 14a/2.

477. A 122a/1; C 23b/2.

478. A 98a/1.

479. C 13a/3.

480. C 24b/1.

481. A 127a/1; C 20a/1.

482. A 139b/4.

2- Cizyeler:

Gayr-i müslimlerden alınan ve bir baş vergisi olan cizyenin⁴⁸³ incelediğimiz dönemde Bursa'da ne şekilde ve ne nisbette alındığı meselesine defterlerimizdeki verilere göre cevap bulmaya çalışacağız.

Her yıl gayr-i müslimlerin vermesi gereken cizyeleri toplamak üzere dergâh-ı muallâ çavuşlarından birinin eline "mühürlü" ve "nişanlı" tezkire verilerek Bursa'ya gönderilirdi. Cizyedâr denilen bu tahsil memuru halktan, cizyeden başka "cihet-i maişet" adı verilen bir vergi daha alıyordu ki, bu tamamıyla kendi hakkıydı.⁴⁸⁴

İşte cizyedârın topladığı bu cizyeler Bursa'daki gayr-i müslimlerden "maktu'" olarak alınıyordu. Meselâ, Medine-i Münevvere reâyasından Anadolu, Rum ve bir diyardan başka bir diyara ticaret için gelip giden Ermeni tüccarından ve Van, Arapkir, Bitlis, Kefe, Nemçe, Çulha gibi yerlerden gelen Ermeni perakendesinden 360 akçe mirî için cizye adıyla, 66 akçe de cihet-i maişet ve gulâmiye adıyla toplam 426 akçe vergi alınıyordu.⁴⁸⁵ 1656 yılında bu yerlerden başka Kayseri, Eflak, Boğdan'dan gelen "yave keferesinden", "maktu'-i yave cizyesi"⁴⁸⁶ olarak cihet-i maişet ve gulâmiyesiyle birlikte yine 426 akçe alındığını görüyoruz.⁴⁸⁷ Bu fermanla ayrıca ister Rum, ister Bulgar, isterse başka milletten olsun, 300 akçe "yave cizyesi", on yaşındaki Ermeni ve Rum oğlanlarından nisf cizye ve on yaşından fazla olanlarından da tamam cizye alınması emredilmişti. Fermanın son bölümünde ise Kıbtîyân tâifesinin müslümanlarından bedel-i avârız 150'şer akçe ve keferesinden 300 akçe, Kara Yağmurlu ve Ma'rifetlû tâifesinden bedel-i avârız olarak 125'er akçe ve bunun dışında herkesten beytül-mâl-i âmm ve hass, cürm-i cinâyet, resm-i bennak, âdet-i ağnâm gibi "bâd-ı hevâ" denilen resimlerinin alınması emredilmişti.

Cizyelerin iltizâm usûlüyle toplatıldığını da görüyoruz. Meselâ Gazi Hüdâvendigâr, Alâüddin, Sultan Mehmed, Yıldırım Bayezid, Mezîd Bey, İshak Paşa, Şeyh Ebu İshak, Sultan Mustafa, Abdullah, Sultan Alemşah, Emir Sultan, Mustafa Paşa evkafı keferesinin ziyade-i cizyeleri eşit iki taksit halinde 160.000 akçe peşin ile iltizâma verilmişti.⁴⁸⁸ Keza burada tek tek isimlerini saymaktan sarf-ı nazar ettiğimiz birçok vakfın keferesinin ziyade cizyelerinin 1655 yılı, 194.000 akçe peşin ile 594.000 akçeye iltizâma verilmişti.⁴⁸⁹ Bu vakıflara ait gayr-i müslimlerden alınan vergiler ise şöyle açıklanmıştı: Avârızhanelerine dahil olanlardan 5 akçe cülûs-i hümayûn ile 181 akçe, muaf olanlardan 5 akçe cülûs-i hümayûn ile birlikte 210 akçe, 5 akçe cülûs-i hümayûnlarından başka Danca köyünden 170 akçe, Filâdar köyünden 195, Mekri (?) köyünden 185, Filâdar'da oturan kullardan 135 akçe, Tepecik ve Karaağaç köylerinden de 110'ar akçe.

Yahudi ve Ermeni gibi gayr-i müslimlerin, yanında bulunan kul ve cariyelerden de cizye alını-

yordu. 1656 yılında gümrük emini Yahya Ağa, bunların iltizâmını almış ve küçük veya büyük kul ve cariyeden senede kişi başına 20 akçe gulâmiye ve 181 akçe maktu' cizye toplamıştı.⁴⁹⁰

Yanlarındaki cariyeye ve kulu bildirmeyen ve on gün içinde resimlerini ödemeyen gayr-i müslim reâyadan iki kat resim alınıyordu.⁴⁹¹

Gayr-i müslimlerden bazılarının cizye vermemek için esirlerini bir başka memlekete götürdükleri ve pençik olarak yazdırdıkları anlaşılmaktadır. Bazıları da doğancı, madenci, menzîlci gibi cizyeden muaf olan kimselerden olduklarını söyleyerek cizye vermek istemiyorlardı.⁴⁹²

3- Mensuh Zeâmet ve Timarlardan Alınan Vergiler:

Osmanlı timar sisteminde timar, "kılıç timarı", "eşkinçî timarı", "münâvebe timarı", "mensûhat timarı" ve "hizmet timarı" gibi kısımlara ayrılmaktadır.

Bunlardan mensûhat timarı, ihtiyaç anında kullanmak üzere ayrılan ve ayrı kaydedilerek idâre olunan timardır.⁴⁹³ Vergileri mübâşir vasıtasıyla toplanmaktaydı.⁴⁹⁴

Bursa'daki mensûhat timarının 1655 yılına ait 1.000 akçe yazularından 70 akçe mübâşir maişeti ve 600 akçe mirî bedeli alınıyordu.⁴⁹⁵ 1656 yılında ise mutasarrıflardan, 1.000 veya 100.000 akçelik mensûh zeâmet ve timarlarının her 1.000 akçesi başına 10 kuruş mirî bedel ve 100 akçe mübâşir maişeti tahsil edilmesi emredilmişti.⁴⁹⁶ Fermanla ayrıca söz konusu bedellerin kimlerden alınacağı da belirtiliyordu. Buna göre önce timar ve zeâmet sahiplerinden bunlar bulunmadığı takdirde subaşılardan, onlar da bulunmazsa reâyadan alınması gerekiyordu.

4-Tekâlif-i Örfiyye:

Başlangıçta fevkalâde durumlarda ve harp zamanlarında alınan ve avârız-ı divâniyye de denilen bu vergiler, zamanla devletin içinde bulunduğu iktisadî sebeplerden dolayı sürekli alınmaya başlanmıştı.⁴⁹⁷

483. Barkan 1964: 3; Pakalın 1971: I, 297; Ortaylı 1979: 100.

484. A 88a/1.

485. D 88a/1 15 Ramazan 1059/22 Eylül 1649

486. Belli bir yerde oturmayan ve belli bir işi olmayan gayr-i müslimlere "yave", bunlardan alınan cizyeye de "yave cizyesi" denirdi. Bk. Tabakoğlu 1985: 136.

487. A 127a/2.

488. A 58b/1.

489. A 145b/1.

490. A 110a/1.

491. A 110a/1.

492. A 110a/1.

493. Pakalın 1971: III, 566. Timar sistemi hakkında geniş bilgi için bak. Barkan 1974: 286; Köprülü 1981: 94; Beldiceanu 1985: 27 vd.

494. A 141b/1.

495. A 141b/1.

496. A 114a/2.

497. Kazıcı 1977: 155.

Defterlerimize göre XVII. asrın ikinci yarısında Bursa'da halkın ödediği avârız vergilerini şöylece sıralamak mümkündür: Avârız akçesi, bedel-i sürsât, bedel-i nüzûl, iştirâ, kürekçi bedeli, orducu bedeli.

Avârız akçesi, avârızhâne başına alınan ve zaman içerisinde paranın değerinin düşmesine paralel olarak miktarı artırılan maktu' ve nakdî bir vergidir.⁴⁹⁸ Nitekim Bursa'daki Kibtilerden 1655 yılında 150'şer akçe avârız akçesi alınmıştır.⁴⁹⁹

Sürsât; ordunun geçeceği yol üzerinde düşman sınırlarına kadar olan menzillerde, ordunun yiyeceğini sağlamak için alınan arpa, buğday, koyun, yağ, bal, saman ve odun gibi şeylere denir. Daha önce imparatorluğun belirli eyaletlerinden aynı olarak alınan bu vergi, bu dönemde bedeli sürsât adıyla bütün eyaletlerden nakdî olarak alınmaya başlandı. Düşman sınırlarına girdikten sonra askerî birliklerin konakladıkları menzillerde onların iâşe ve ibâtesini sağlama yükümlülüğünün bedeli olarak alınan vergiye de bedel-i nüzûl denmiştir.⁵⁰⁰ Ordu harp sahasına girdikten sonra, artık nüzûl ve sürsatten temin edilemeyeceğinden bundan sonraki ihtiyaç halktan satın alınan zahîreden temin olunurdu. İşte bu zahîreye de iştirâ zahîresi denirdi.⁵⁰¹

İncelediğimiz dönemde bu vergilerin tamamının bedelleri alınıyordu. Meselâ, bir belgeden anlaşıldığına göre, 27 avârızhânesi olan Kara Şeyh Mahallesi'nde sakin el-Hac Emir adlı şahsa nüzûl, sürsât ve iştirâ bedeli olarak 8 kuruş düşmüştü.⁵⁰² Yine Rum iline sefer yapılacağı ve bu sebeple askerin ihtiyacı olan sürsât zahîresinin menzillerde hazır edilmesi emredilmekteydi. Eğer zamanında istenilen sürsât, menzillerde hazırlanmazsa, sıkıntıya sebep olacakların azledilerek şehirden sürdürüleceği bildiriliyordu. Gönderilen fermanında, muaf ve muaf olmayan herkesten alınması gerektiği belirtilen yiyecek maddeleri ve fiyatları şunlardır: İstanbul kilesi 12 akçeden 4.000 kile arpa, herbiri ikilik olmak üzere 1 akçeden 20.000 akçelik ekmek, vukiyyesi 8 akçeden 100 vukiyye bal, vukiyyesi 12 akçeden 250 vukiyye sade yağ, 750 baş koyun ve yeterli miktarda saman ve odun. Miktarları belirtilen bu kadar ihtiyaç maddesinin Karıştıran menziline, bir o kadar da Büyük Çekmece menziline gönderilmesi isteniyordu.⁵⁰³ Adı geçen menzillerde hazır bulundurulması istenen sürsât zahîresinin bedeli ve nakil kirası mahkemede hesaplanmış ve 500.000 akçe tuttuğuna karar verilmiştir. Ayrıca bu parayı toplamak için de 7-8 kişi görevlendirilmiştir.⁵⁰⁴ Ancak kararlaştırılan sürsât bedelinin zamanında toplanamaması üzerine yazılan bir ikinci emirde, derhal tahsil edilerek gönderilmesi emredilmiştir.⁵⁰⁵

Görüldüğü gibi halkın verdiği sürsât bedeli ile yine halktan, devletin tayin ettiği fiyat ve miktarlarda gerekli ihtiyaç maddeleri satın alınıyordu. Başka bir ifadeyle, halk hem sürsât bedeli öde-

mek, hem de istenilen miktar ve fiyatta gerekli sürsât zahîresini devlete satmak zorundaydı. Gerçi 10 Cemaziyülevvel 1067/24 Şubat 1656 tarihli bir fermanında, sürsât zahîresinin halktan satın alınmasının tekâlif-i örfiyyeden olmadığı, ordunun zahîre ve besin maddesi ihtiyacını gidermeye yönelik ticarî bir faaliyet olduğu belirtilmekteyse de, aslında halkın, devletin teklif ettiği fiyat ve miktarda sürsât zahîresi satmak zorunda olması, yerine getirilmesi gereken bir yükümlülüğün başka bir şey değildi.⁵⁰⁶

Bu dönemde, Bursa'dan ordunun, sarayın ihtiyacı için satın alınan ihtiyaç maddelerinin başlıcaları şunlardır: Arpa, buğday veya buğday unu, taze nane turşusu, nar, yediveren kuruğu, hamrardan dönme sirke, Bunlardan başka, tersâne-i âmirenin ihtiyacı için de tafta alınıyordu. Bunların bedelleri de yine Bursa mukata'alarının gelirlerinden karşılanıyordu. Halk, iştirâsı istenilen şeyleri vermek zorundaydı. Söz gelimi, bedelinin Bursa mizân-ı harîr mukata'ası malından ödenmesi şartıyla 3.000 İstanbul kilesi buğdayın iştirâ edilerek gönderilmesi isteniyordu.⁵⁰⁷ Ayrıca satın alınıp gönderilmesi istenen bu buğdayın her kilesinin eskiden olduğu gibi 3 akçe karşılığında Mudanya iskelesine naklettirilmesi de emrediliyordu.⁵⁰⁸ Kezâ, bedelinin beytül-mal-i hamr ve arak-ı kefere mukata'asından karşılanması şartıyla⁵⁰⁹ 28.000 akçelik 4.000 vukiyye sirke⁵¹⁰ gönderilmesi de isteniyordu. Bunlardan başka hassa fırınlarının ihtiyacı için 100 beyaz çuval⁵¹¹ donanmay-ı hüma-yûnun ihtiyacı için 1.000 zira' tafta iştirâ edilip gönderilmesi ve bedellerinin de bâc-ı bâzâr-ı galle mukata'asından verilmesi talep edilmişti.⁵¹²

Ordu sefere çıkacağı zaman, ihtiyacı olan atların da iştirâ yoluyla temin edildiğini görüyoruz. Meselâ, bu amaçla gönderilen bir fermanında, tane-si 1.500 akçeden "sefere yarar en iyi cins atlardan tam takımıyla birlikte" 100 tane atın satın alınarak menzillere teslim edilmesi emredil-

498. Barkan 1970: 14; Tabakoğlu 1985: 156.

499. A 38b/4.

500. Mantran 1985: I, 218; Uluçay 1955: 39 Tabakoğlu 1985: 157.

501. Pakalın 1971: II, 104.

502. C 12a/3. Bu arada el-Hac Emir ölmüş ve tek vârisi Fatma'yı, Hafız Efendi küçük oğluna nikahlamıştı. Söz konusu vergiyi Hafız Efendi, elinde muaf olduğuna dair tezkireyi göstererek vermek istemiyordu. Yapılan bir şikâyet sonunda, Hafız Efendi vergisini vermesi için uyarıldı.

503. A 103b/2.

504. A 100a/3 10 Cemaziyülevvel 1067/ 24 Şubat 1656.

505. A 99b/3 25 Cemaziyülevvel 1067/11 Şubat 1656.

506. A 103b/2.

507. A 130b/3.

508. A 19b/1.

509. A 122b/1.

510. A 130b/2.

511. A 132b/1.

512. A 115b/2.

mişti⁵¹³. Ancak verilen bu fiyata kimse razı olmayınca, bir atın fiyatı 2.000 akçeye çıkarılmıştı⁵¹⁴. Bundan başka muhtelif vazifeler için Bursa'ya gelen veya Bursa'dan başka bir yere giden ulakların ihtiyacı olan atlar da temin edilerek kendilerine teslim ediliyordu⁵¹⁵.

Osmanlı devleti, donanmanın ihtiyacı olan kürekçileri ücreti mukabilinde ülkenin çeşitli bölgelerinden temin ediyordu. Her bölge, daha önce belirlenmiş avârızhânesi sayısına göre belli sayıda kürekçiye çıkarmak zorundaydı. Bu amaçla Bursa'dan da 1654 yılında 2.383 avârızhânesinden 340 nefer kürekçi çıkarılması emredilmişti⁵¹⁶. Bu kürekçilerin ücretlerini karşılamak için de yine avârızhânesinden her kürekçi başına kürekçi bedeli olarak 3.000 akçe verilmesi isteniyordu. Halktan toplanan bu paradan her kürekçiye 160 akçe yol harcı veriliyor ve geriye kalanı keselenerek merkeze gönderiliyordu⁵¹⁷.

Kadı topladığı kürekçileri, kürekçi binbaşısına teslim ediyor ve o da odabaşlarıyla birlikte tersâne-i âmireye gönderiyordu⁵¹⁸. Binbaş ve odabaşları her kürekçi için kaçtığı veya öldüğü takdirde yerine kürekçi bulmaya kefil oluyorlardı⁵¹⁹.

Bursa'dan istenilen bu kürekçilerin iyi kürek çeken kimselerden olması her gelen emirde vurgulanıyordu⁵²⁰.

Bursa'dan sadece donanmanın ihtiyacı olan kürekçiler değil, aynı zamanda kürek yapmak için gerekli ağaçlar da temin ediliyordu. Nitekim Bursa kürekçi odabaşısı Hüseyin oğlu Kulaksızâde Mehmed Beşe, kürek ağacı temin etmek üzere Mustafa oğlu Mehmed'e 22.900 akçe vermişti. Fakat Mustafa, istenilen sürede ağaçları getirmediğinden odabaşı tarafından şikayet edilmişti⁵²¹.

Konuyu bitirmeden önce, devletin esnaftan aldığı "ordu bedeli akçesi" denilen bir vergiden daha bahsetmek gerekmektedir. İstanbul, Edirne ve Bursa gibi vilayetlerden ordunun ihtiyacı olan ve orducu adı verilen yeterli sayıda esnaf, o vilayetlerdeki esnaf arasından seçilerek gönderilirdi. Eğer bunlar ordunun işlerini görmekte yetersiz kalırlarsa "yamak" denilen diğer esnaf birlikleri onlara yardım ederdi. Orducu olarak orduya katılan esnafın iâşe ve ibâtesi için de geriye kalan esnaftan "ordu bedeli akçesi" adıyla bir vergi alınıyordu. Meselâ 1656 yılında esnaftan bu amaçla 2 yük 40.000 (240.000) akçe tahsil edilmesi emredilmişti⁵²². Bu vergi esnafın durumuna göre ednâ, evsat, a'lâ itibarıyla tahsil edilmekteydi⁵²³.

SONUÇ

1655-1658 yılları arasında Bursa kazasında yaşayan halkın sosyo-ekonomik tarihi hakkında, Bursa Şer'iyye Sicilleri'nden iki defterin tahlile tâbi tutulması suretiyle ortaya koymaya çalıştığımız bu araştırma, sosyo-ekonomik tarih araştırmaları açısından şer'iyye sicillerinin ne kadar zengin bilgiler ihtiva ettiğini bir kez daha göstermiştir.

Bu araştırmadan çıkarılabilecek diğer sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür.

119.000 nüfusu olduğunu tahmin ettiğimiz Bursa şehrinde Türk, Yahudi ve Ermeni unsurların yaşadığı görülmektedir.

Gayr-i müslimlerin islâm hukukuna uymaları mecbûri kılınmadığı halde kendi istekleriyle mahkemelere başvurarak islâm hukukuna göre işlerini görülmesini talep ettikleri anlaşılmaktadır.

O günkü Bursa toplumu içinde köleler bulunmakla birlikte, bunların genellikle efendilerinin ölümü ile azat edildikleri ve kölelikleri süresince de evin bir ferdi gibi yaşadıkları müşâhede edilmektedir. Hatta cariyelerden bazıları efendileriyle evlenerek diğer hür kadınlar gibi aynı statüyü kazanmaktaydılar.

Bursa'da aile hayatı-bir takım farklı uygulamalara rastlanmakla beraber-islâmî prensipler altında şekillenmiştir. Kadın kendi açısından çekilmez hâle gelen evlilik hayatını sona erdirmede bir takım haklara sahiptir. Kocasındaki basur hastalığı sebebiyle boşanan kadınlar bile vardır.

Görevlilerin iltizam usûlüyle atanmaları veya normal sürelerini daha doldurmadan sık sık görevden azledilmeleri sebebiyle idârî teşkilât bozulmuştur. Meselâ Subaşının şehrin asayişini sağlama görevini süstimal etmesi, mütesellimin haksız vergi toplaması bunların en başlıcalarını teşkil etmektedir.

Girit savaşı, kıymetli maden darlığı, hayat pahalılığı ve iç isyanlar gibi bir takım iktisadî şartların sonucu olarak gerek sınaî ve gerekse zirâî üretimde azalmalar görülmüştür. Daha önce ordunun ihtiyacı için Bursa'dan istenen zahîre çıkarılabilecek bu dönemde çıkarılamaz hale gelmiştir. Yine önceleri tabakçı esnafının dükkan sayısı 86 iken 1656'da 56'ya düşmüştü. Elbette bu deri üretiminin düşmesi demektir. Ayrıca buna paralel olarak XVI. asra nisbetle Bursa Mukata'aları gelirlerinde önemli oranda düşüşler meydana gelmiştir. Bunun sonucu olarak iktisadî bakımdan sıkıntı içine düşen devlet, tekâlif-i divâniye denilen vergileri devamlı olarak almaya başlamıştır.

Burada şu hususu da belirtmek gerekmektedir: Bursa Tarihi'nin kısa bir kesitinin incelenmesi neticesinde ortaya çıkan bu sonuçların daha geniş zaman dilimi için doğrulanması zarûreti kendisini hissettirmektedir.

513. A 105a/2.

514. A 101a/4.

515. A 81a/1; 100b/3; 102a/4; 148a/1.

516. A 111a/3. ikinci bir emir için bk. A 114b/2.

517. A 75a/3.

518. A 17b/3; 75a/3; 148b/4.

519. A 75a/3.

520. A 138b/2.

521. A 5a/4.

522. A 113b/3.

523. A 112b/2.

KAYNAKÇA

AHMET REFİK, **Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı**, (1592-1688) (1931) İstanbul, 1988.

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İctimaî ve İktisadî Tarihi II**, İstanbul, 1974.

AŞIKPAŞAOĞLU, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, (Nihal Atsız) İstanbul, 1985.

ATAR, Fahrettin, **İslâm Adliye Teşkilatı**, Ankara, 1979.

AYDIN, M. Akif, **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul, 1985.

BARKAN, Ö.Lütfi, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar" **Tarih Vesikaları**, I, 5, Ankara, 1942.

- "894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları" **Belgeler**, I, 1, Ankara, 1964: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defteri (1545-1659)" **Belgeler**, III, 5-6, Ankara, 1968: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- "Avârız" **İslâm Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1970.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler", **Belgeler**, IV, 7-8, Ankara, 1969.

BELDİCEANU, Nicoară, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar** (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1985.

BİLMEN, Ö. Nasuhi, **Hukuk-i İslâmiyye ve istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu**, II, V, İstanbul, 1950.

CİN, Halil, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Ankara, 1974.

ÇİZAKÇA, Murat, "Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerine Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650)" **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel sayı, 1978.

DALSAR, Fahri, "Kapanlar" **Ülkü**, III, 32, Ankara, 1943.

- **Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1946.

- **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960: İktisat Fakültesi Yayınları.

DARKOT, Besim, "Bursa (Coğrafi bölümü)" **İslâm Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1970.

DEMİREL, Ömer, **Şer'îyye Sicillerine Göre II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim-Tüketim İlişkileri** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 1987.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1970.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri" **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi** (1071-1920) (Editör: Osman Okyar-Halil İnalçık), Ankara, 1980.

- "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A'yan Üzerine Bazı Bilgiler" **Osmanlı Araştırmaları**, C.III'den ayrı basım, Ankara, 1982.

EVLIYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, II, 1.baskı 1314, **Evliya Çelebi Mehmed Zillî ibn Derviş** (Tabii A. Cevdet) İstanbul, 1896.

EBUL-ÜLÂ Mardin, "Kadı" **İslâm Ansiklopedisi**, VI, İstanbul, 1970.

GABRIEL, Albert, **Une Capitale Turquie Bro-usse**, I, Paris, 1958.

GALİP, İsmail, **Takvim-i Meskûkât-ı Osmanîye**, İstanbul, 1307.

GÖKBİLGİN, M.Tayyib, **Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış**, İstanbul, 1977.

GÖYÜNÇ, Nejat, **Mardin Livası Sancağı**, İstanbul, 1969.

HARTMANN, R., "Buk'a" **İslâm Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1970.

HAMMER, J. VON, **Hammer Tarihi**, X (Çev. Mehmed Ata) İstanbul.

İNALCIK, H. ve R.AHEGGER, **Kanunnâme-i Sultanî Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî**, Ankara, 1956.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı imparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", **Belleten**, XV, 60, Ankara, 1951: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- "XV. Asır Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Kaynakları", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV, İstanbul, 1954.

- "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Belleten**, XXIV, 93, Ankara, 1960: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler", **Belgeler**, X, 14, Ankara, 1981: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KARAMAN, Hayreddin, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, I, İstanbul, 1978.

- **İslâmın Işığında Günün Meseleleri**, I-II, İstanbul, 1982.

KARA, Mustafa, **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, İstanbul, 1977.

KAVAKÇI, Y. Ziya, **Hisbe Teşkilâtı**, Ankara, 1975.

KAZICI, Ziya, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul, 1977.

KEPECİOĞLU, Kamil, **Bursa Hanları**, Bursa, 1935a

- **Bursa Hamamları**, Bursa, 1935 b

- **Bursa Kütüğü**, I-IV, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, No 4519-4522.

KÖPRÜLÜ, M.Fuad, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul, 1981.

KÖPRÜLÜ, F.Orhan, "Şeyhülislam Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi ve Müftü Suyu", **Belleten**, XI, 41, Ankara, 1947.

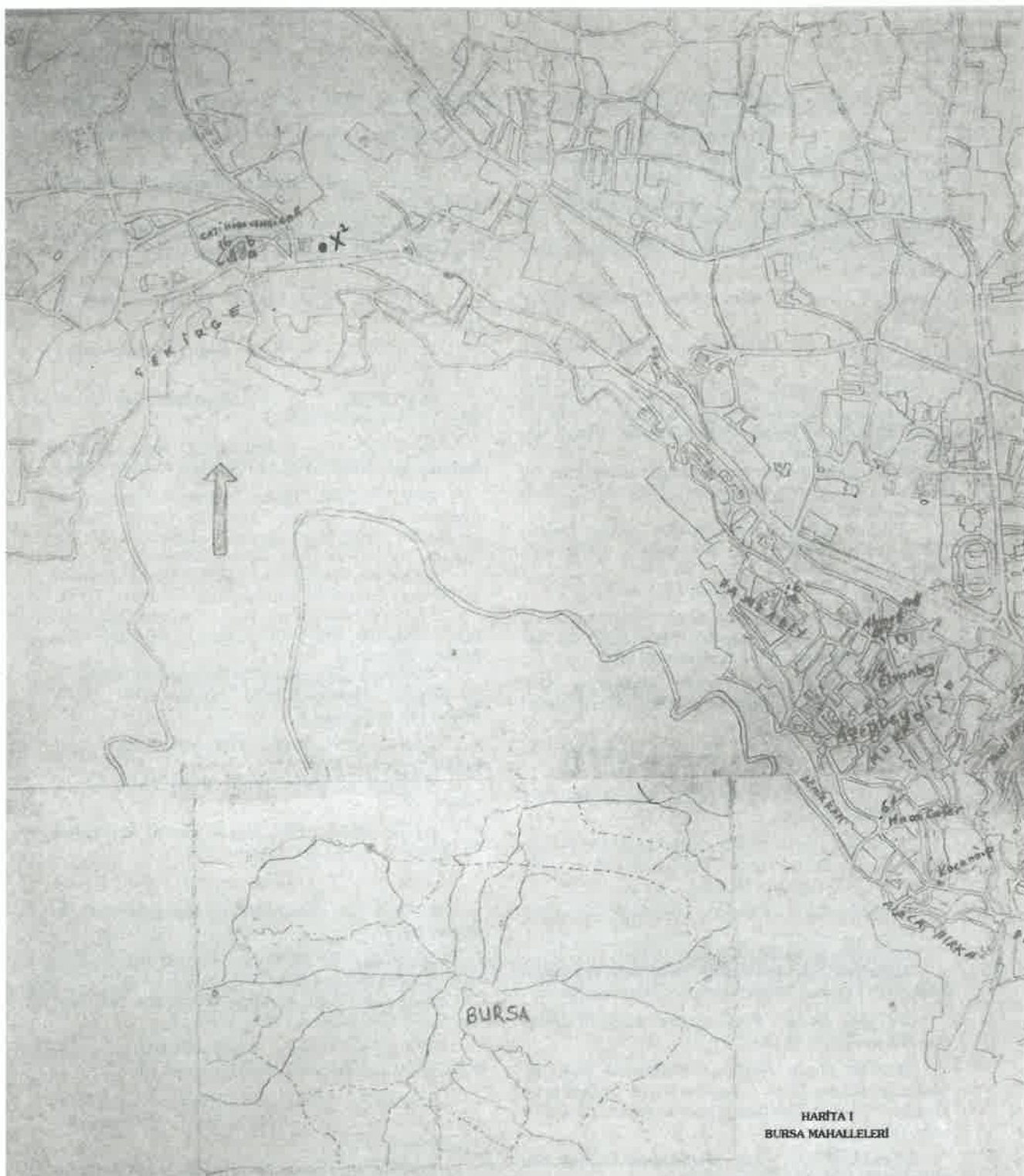
KÖSEOĞLU, Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri**, Bursa, 1946.

KUBAN, Doğan, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler" **Vakıflar Dergisi**, VII, Ankara, 1968.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul, 1983.

LEVIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kırıtlı) Ankara, 1984.

MACDONALD, B.D., "Kaza", **İslâm Ansiklopedisi**, VI, İstanbul, 1967.

- 1- Molla Fenari medresesi ve camii
- 2- Medrese-i Vaizhiye
- 3- Orhan Medresesi (İmaret)
- 4- Yıldırım Bayezid Han Medresesi
- 5- Sultan Medresesi (Yeşil Medrese) (İmaret)
- 6- Hamza Bey Medresesi
- 7- Lala Şahin (Şahin Lala)
- 8- Molla Yegan Medresesi
- 9- Çendik
- 10- Molla Hüseyin Medresesi
- 11- Veliyyüddinzâde Ahmet Paşa Medresesi
- 12- ( ) Müfti Ahmet Paşa Medresesi (?)
- 13- Emir Medresesi
- 13- Emir Sultan Camii
- 14- Elvan Bey Medresesi
- 15- Köseler Medresesi
- 16- a) Gazi Hüdavendigâr Medresesi
b) Camii
c) İmaret

- 17- Sultan Orhan Camii
- 18- Ali Paşa Camii
- 19- Kaygan Camii
- 20- At pazarı Camii (?)
- 21- a) Yeşil Camii (Sultan Mehmet)
b) İmaret
- 22- Alaca Mescidi (?)
- 23- Umurbey Camii
- 24- Karaşeyh Camii
- 25- İnebey Mescidi ve Çarşısı
- 26- Karamazak Mescidi (Kara Abdurrezak)
- 27- Tatarlar Mescidi
- 28- Tuzpazarı Camii
- 29- Simkeş Mah. Mescidi
- 30- Setbaşı Mah. Mescidi (?)
- 31- Bedreddin Mescidi
- 32- Gülçiçek Sultan Mescidi
- 33- Selimzâde Camii

- 34- Timurtaş
- 35- Abdal Mehmet Camii
- 36- Kirişcikızı Mescidi
- 37- Veled-i Harrat (Çıkrıkçıoğlu) Mescidi (?)
- 38- Yerkapu (Babızemin) Mescidi
- 39- Daye kadın Mescidi
- 40- Kademeri Mah. Mescidi
- 41- Veled-i Harir Mescidi
- 42- Nalbantoğlu Mescidi (?)
- 43- İbn-i Kazzaz Mescidi (Dinlendi)
- 44- Leylizâde Medresesi
- 45- Hoca Hasan (Efendi) Camii
- 46- Tahtalı (Sivasiler)
- 47- Babazakir Mescidi
- 48- Enarlı Mescidi (?)
- 49- Başçı İbrahim Camii
- 50- Ahmet Paşa Fenari Camii

- 51- E
- 52- T
- 53- C
- 54- M
- 55- F
- 56- S
- 57- H
- 58- İ
- 59- T
- 60- Y
- 61- C
- X1- Ş
- X2- Y
- Akçe
- Kiren

MANTRAN, Robert, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, I-II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara, 1986.

OCAK, A. Yaşar, "Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, XII, Ankara, 1978.

OCAK, A. Yaşar ve S. FARUKİ, "Zaviye", **İslam Ansiklopedisi**, XIII, İstanbul, 1984.

ORTAYLI, İlber, **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara, 1979.

ÖZDEMİR, Rifat, **XIX. Yüzyılda Ankara**, Ankara, 1986 a

"Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu**, 2-6 Temmuz 1986, Ankara, 1986 b

ÖZKAYA, Yücel, **XVIII. Yüzyıl Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Ankara, 1885.

PAKALIN, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III, İstanbul, 1971.

SHAW, J. Stanford ve E. Kural SHAW, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev. Mehmet Harmancı) İstanbul, 1983.

SU, Kamil, **XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı**, İstanbul, 1937.

TABAKOĞLU, Ahmet, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, 1985.

TANKUD, Gönül, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonlarının Mekansal Dağılımı", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri** (25-29 Eylül 1970), II., 1973.

TAVERNIER, J. B., **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyâhat**, (Çev. Ertuğrul Gültekin) İstanbul, 1980.

THEVENOT, Jean, **1655-1656'da Türkiye**, (Çev. Nuray Yıldız), İstanbul, 1978.

TURAN, Osman, "İkta", **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1968.

ULUÇAY, M. Çağatay, **18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, İstanbul, 1955.

ULUDAĞ, Süleyman, **İslâm'da Faiz Meselesi-ne Yeni Bir Bakış**, İstanbul, 1988.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Kapıkulu Ocakları**, II, Ankara, 1943.

-**Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara, 1965.

ÜNAL, Mehmet, "1050/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Harput", **Belleten**, LI, 199, Ankara, 1987: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÜNGÖR, Sami, **Coğrafya Sözlüğü**, fasikül 1., İstanbul, 1959.

YAVUZ, A. Fikri, **Kur'ân-ı Kerim ve Meâl-i Âlisi**, İstanbul, 1973.

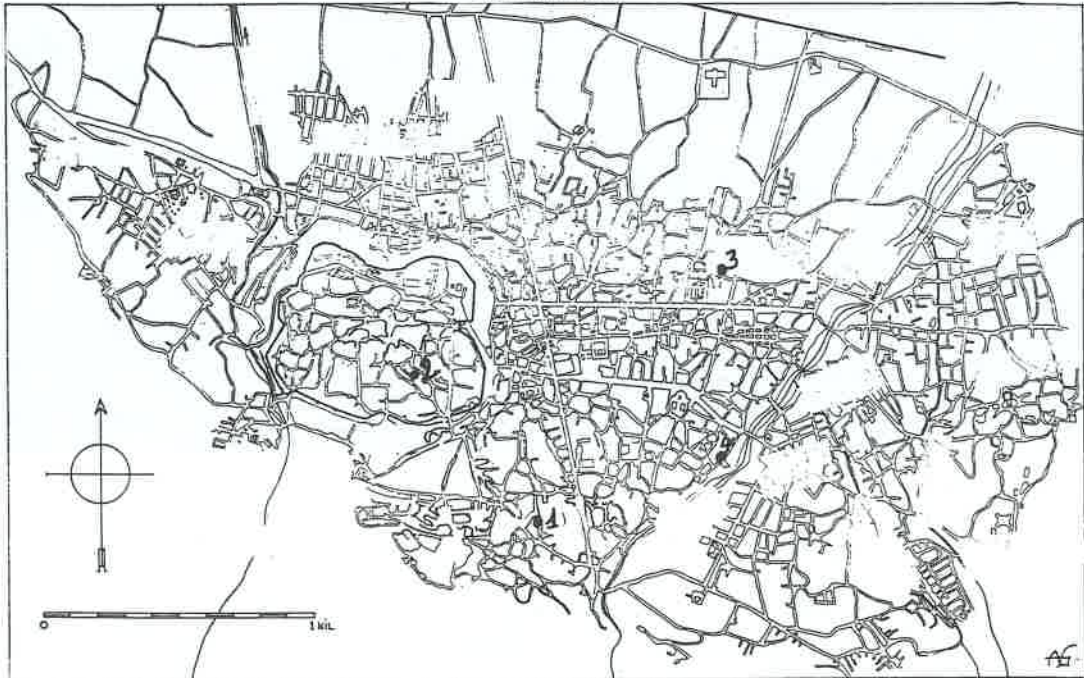
YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", **İslâm Ansiklopedisi**, XIII, İstanbul, 1984 a,

-**XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu** "Vakıflar Dergisi", XVIII. sayıdan ayrı basım., Ankara, 1984b

-**Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Ankara, 1985.

YINANÇ, M. Halil, "Bursa (Tarih Bölümü)", **İslâm Ansiklopedisi**, III, İstanbul, 1970.

HARİTA II
BURSA MEKTEPLERİ

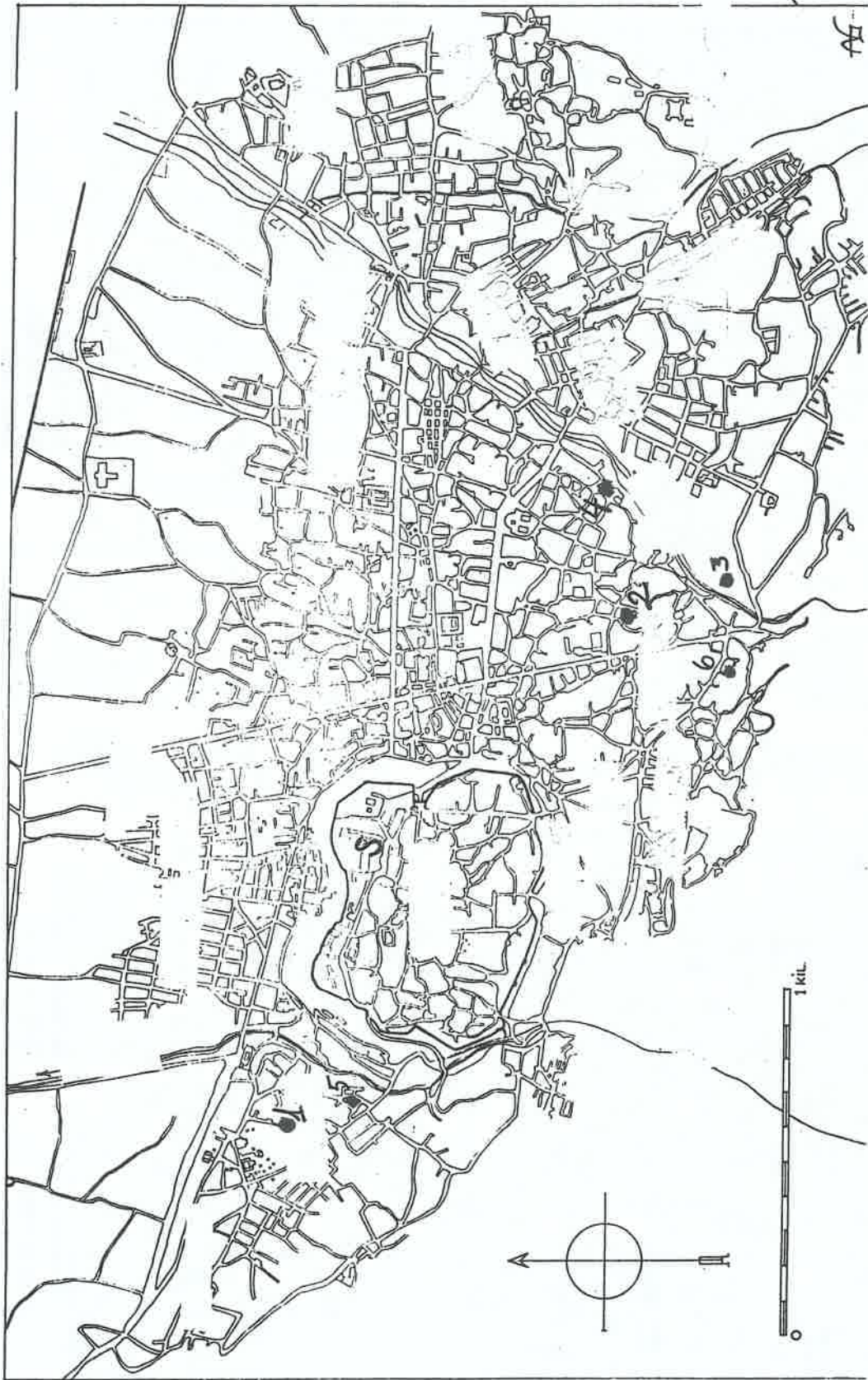

1- Kademeri Mahallesi Mektebi
2- Hacı Sinan Mahallesi Mektebi

3- Timurtaş Mahallesi Mektebi
4- Çelebizâde Muallimhanesi

Zeyrekzâde Mektebi
Kemal Bey Mektebi

HARİTA III
BURSA ZAVİYELERİ

- 1- Mevlevihâne
2- Mir-i Budelâ Zâviyesi
3- Erzincânî Tekkesi
4- Şeyh Yakup Efendi Zâviyesi
5- Behri Dede Zâviyesi (?)
6- Şeyh Kasım Subaşı Zâviyesi
Yoğurtlu Dede Zâviyesi
Güreşçiler Tekkesi

S- Saray

HARİTA IV
BURSA HANLARI

1- Bezzâzistan	6- Katır Hanı	11- Yoğurt Hanı	Han-ı Cedîd
2- Koza Hanı	7- İpek Hanı	12- Simkeş (?)	Kiremitçi Hanı
3- Tuz Hanı	8- Gelincik Çarşısı	Tavukpazarı	Aksu Hanı
4- Piriñ Hanı	9- Uzun Çarşı	Cumartesi pazarı	
5- Emir Hanı	10- Mahmut Paşa Hanı	Kaşlı Kaya Hanı	